

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ERMENİ TEHCİRİ VE ALINAN ÖNLEMLER

Yüksek Lisans Tezi

Fehmi KURTULUŞ

İzmir-2019

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ERMENİ TEHCİRİ VE ALINAN ÖNLEMLER

Yüksek Lisans Tezi

Öğrencinin Adı
FEHMİ KURTULUŞ

Tez Danışmanı
PROF. DR. KEMAL ARI

İzmir-2019

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI TUTANAĞI

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı A.İ.İ.T. Yüksek Lisans programı 2013880122 numaralı öğrencisi **Fehmi KURTULUŞ** ile ilgili Yüksek Lisans tez savunma sınavı tutanağı aşağıdadır. Gereğini arz ederim.

Doç. Dr. Başak OCAK
Anabilim Dalı Başkanı

SINAV TUTANAĞI

Dokuz Eylül Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin 9 maddesi uyarınca Enstitü Yönetim Kurulu'nun 16/07/2019 tarih ve 1029/5 sayılı kararı ile oluşturulan Tez sınav jürimiz tarafından incelenen "Ermeni Tehciri ve Alınan Önlemler" başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili olarak jürimiz 19/07/2019 tarihinde saat 10.00 'da toplanarak aşağıda belirtilen şekilde işbölümü yaptıktan sonra adayın tez savunmasını dinlemiştir. Yönetmelik gereğince adaya tezi ile ilgili sorular yöneltilmiş ve tartışmalardan sonra adayın tezi hakkında düzeltme kararı verilmiştir. Aynı jürimiz 18/10/2019 tarihinde saat 11.00 da yeniden toplanmış ve tezi ile ilgili aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL edilmesine

Oy Birliği ile

BAŞARI NOTU:

90
Başarılı

RED edilmesine

Salt Çoğunlukla

(**) DÜZELTME verilmesine

Tez Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmza
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal ARI	
Üye (Diğer Üniversite)	Doç. Dr. Tuncay Ercan SEPETÇİOĞLU	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Türkan BAŞYİĞİT	

ONAY

Doç. Dr. Başak OCAK
Müdür

TEZ YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum Ermeni Tehciri ve Alınan Önlemler adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakça da gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

10.06.2019

Fehmi KURTULUŞ

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No 10304771
Yazar Adı / Soyadı FEHİMİ KURTULUŞ
T.C.Kimlik No 48619316648
Telefon 5312591021
E-Posta fehmi_kurtulus@hotmail.com
Tezin Dili Türkçe
Tezin Özgün Adı Ermeni Tehciri ve Alınan Önlemler
Tezin Tercümesi Relocation of Armenians and Measures Taken
Konu Türk İnkılap Tarihi = History of Turkish Revolution
Üniversite Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü / Hastane Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Anabilim Dalı
Bilim Dalı
Tez Türü Yüksek Lisans
Yılı 2019
Sayfa 87
Tez Danışmanları PROF. DR. KEMAL ARI
Dizin Terimleri
Önerilen Dizin Terimleri

24.10.2019

İmza:.....

ÖZET

Yüzyıllardan beri Anadolu coğrafyasında Türkler ve Ermeniler birlikte yaşadılar. On dokuzuncu yüzyıla kadar Ermeniler ile Türkler arasında iyi bir uyum vardı. Ancak on dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru yabancı devletlerin de müdahale ve kasıtlı olarak yürüttükleri zararlı politikalar Ermenilerin bazı zararlı faaliyetlere girişmesine zemin hazırladı. On dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başlarında Ermenilerin olumsuz davranışları iyice arttı. Bu gerilim içerisinde Birinci Dünya Savaşı başladı. Savaş sırasında Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan bazı Ermeniler dış devletlerden aldıkları destekle isyanlara ve buldukları yerlerdeki Müslüman halka zulüm girişiminde bulundu. Savaşın devam ettiği sırada cephelerde savaşan Osmanlı Devleti bir de içeride Ermeniler ile mücadele etmek zorunda kaldı. Yaşanan olaylardan sonra Osmanlı Devleti Ermenileri savaşın daha az yoğunlukta olduğu ve düşmanla iş birliği yapmalarının pek mümkün olmadığı bir başka yere sevk etme kararı aldı. Bu sevk kararı ile zararlı eylemler içerisinde olan Ermeniler, Osmanlı toprakları içerisinde bir başka bölgeye göç ettirildi.

Ermenilerin sevk edilmesi kararından sonra Osmanlı Devleti, sevkiyatın düzgün bir şekilde gerçekleşmesi için bazı önlemler aldı. Bu önlemler ile Osmanlı Devleti sevk olunan Ermenilerin; canlarını, mallarını, sağlıklarını korumayı hedefledi. Ermeni kadınları ve çocukları başta olmak üzere göç edecek olan Ermenilerin ihtiyaçlarını ağır savaş koşullarında dahi görmezden gelmedi.

Çalışmamda sevk olunan Ermenilerin işeleri, iskanları, sağlıkları ve geride bıraktıkları malların düzenlenmesi konularında neler yapıldığı belgeler ve kaynaklar çerçevesinde incelendi. Sevk sırasında görevini kötüye kullanan kişilerin yargılanmaları ve bu yargılamaların sonuçları ele alındı.

ABSTRACT

After the decision to relocate the Armenians, the Ottoman Empire took a number of measures in order to ensure that the migration could be carried out easily and to prevent the Armenians who would be relocated from encountering any problems. The relocation of Armenians, the issue of security, providing food and health, and finally the prevention of ill-treatment during the immigration were the subjects of importance by the Ottoman Empire. Ottoman Empire took many precautions on these issues. The authorities also took measures to protect the Armenian women and children. The government also carefully recorded the immovable properties of the Armenians that were relocated. In spite of all the measures taken by the government, there were some problems and the authorities were very careful to sentence and give the necessary punishments to those who disobey the orders or abused the Armenians.

İÇİNDEKİLER

TEZ YEMİN METNİ.....	II
TEZ VERİ FORMU	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
1. TEHCİR SIRASINDA ALINAN GENEL ÖNLEMLER.....	3
1.1 İaşe.....	3
1.2 Sevk Masrafları.....	7
1.3 Güvenlik Önlemleri	15
1.4 Salgın Hastalıklara Yönelik Alınan Önlemler	19
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
2. ERMENİ ÇOCUKLARI İÇİN ALINAN ÖNLEMLER.....	26
2.1 Sevk ve İskan Döneminde Yetimler	26
2.2 Mütareke Dönemi Yetimler	37
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	43
3. ERMENİ KADIN VE KIZLARI İÇİN ALINAN ÖNLEMLER	43
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	45
4. ERMENİ MALLARININ KORUNMASINA İLİŞKİN DÜZENLEMELER.....	45
4.1 Ermeni Mallarının Korunması	50
4.2 Ermeni Mallarının Kiraya Verilmesi veya Satılması	53
4.3 Ermenilere Ait Tarım Ürünlerine Yönelik Uygulamalar	55
4.4 Ermenilerin Paraları ve Ziynet Eşyalarına Yönelik Uygulamalar.....	56
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	58
5. TEHCİR SIRASINDA İŞLENEN SUÇLAR VE YARGILAMALAR.....	58
5.1 Tehcir Sırasında İşlenen Suçlara Yönelik Araştırmalar	58
5.2 Ermenilere Yönelik Usulsüzlük Yapanların Azilleri	61
5.3 Tehcir Suçlarının Divan-ı Harb’de Yargılanmaları	62

ALTINCI BÖLÜM	69
6. GERİ DÖNEN ERMENİLER'İN DURUMLARI VE ALINAN ÖNLEMLER	69
6.1 Geriye Dönme Kararı Sonrası Ermenilerin Sevk ve İskanı	69
6.2 Geri Dönen Ermenilerin Sevk Masrafları	77
6.3 Geri Dönen Ermenilerin Mallarının Geri Verilmesi	79
SONUÇ	84
KAYNAKÇA	86

ÖNSÖZ

Tez hazırlığım sırasında bilgilerini yazdıkları kitaplara ve makalelere aktarmış değerli hocalarımdan yararlandım. Bunun yanında İstanbul'a giderek Başbakanlık Devlet Arşivi'nde konumla ilgili çalışmalar yürüterek, konum ile ilgili arşiv belgelerini aldım.

Tez çalışmam sürecinde bana maddi ve manevi desteklerini sunan Babam Adnan Kurtuluş ve Annem Ayşe Kurtuluş'a teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmam sırasında benden yardımını asla esirgemeyen ve her zaman engin tecrübesinden yararlandığım Danışmanım Prof. Dr. Kemal Arı'ya sonsuz minnetimi sunarım. Tez konumun araştırılması ve yazılması süresince bana olan desteğini ve inancını daima gösteren ve hep yanımda olan kıymetli nişanlım Didem Dicle'ye teşekkür ederim.

KISALTMALAR

ACASR	: American Committee for Armenian and Srian Relief
A.g.e	: Adı geçen eser
A.g.m	: Adı geçen makale
A.k.t	: Aktaran
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
DH. EUM 2. şb.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. şube
DH. şFR	: Dahiliye Nezareti şifre Kalemi
Dr.	: Doktor
s.	: Sayfa

GİRİŞ

Türkler ve Ermeniler asırlar boyunca beraber yaşamış iki millettir. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve diğer sorunların sonucu olarak azınlıklar ile bazı sorunlar yaşanmaya başlandı. Bu ortamı fırsat bilen ve yabancı devletler tarafından desteklenen Ermeniler de devlete karşı sorunlar çıkartmaya başladı. Geri dönüşü olmayan bir sürecin içine girildi.

Birinci Dünya Savaşı adım adım yaklaşırken, Ermeni komitelerinin çalışmaları, Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusun yoğunluğu dikkat çekiciydi. Asırlardır sadık millet olarak anılan Ermeniler, yabancı devletlerin desteği sonucunda takındıkları düşmanca tavır ile ayaklandılar. Devletin tüm uyarılarına rağmen devletin sınırları içerisinde yürüttükleri zararlı faaliyetlerden vazgeçemediler. Bunun dışında başta Ruslar olmak üzere diğer yabancı devletlerin destekleri ile Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı cephelerde savaştılar. Ayrıca çeşitli bölgelerde çıkarttıkları isyanlarda Türkleri katlettiler. Bu gelişmelerin ardından Osmanlı Devleti, Ermenilerin zararlı faaliyetleri sebebiyle 1915'te Sevk ve İskan Kanunu'nu çıkarttı. Çıkartılan bu kanun çerçevesinde zararlı eylemler içerisinde bulunan Ermenilerin yerlerini değiştirmeyi ve devlet sınırları içerisinde savaştan uzak bir noktaya taşınmaları hedeflendi.

Devletin zorunlu olarak çıkardığı Tehcir Kanunu sonucunda Anadolu coğrafyasında yaşayan Ermenilerin tamamının değil, devlete düşmanca tavır takınan Ermenilere yönelik bir uygulama olduğu görülebilir. Tehcir kelime anlamı olarak göç ettirme, göç etmesine sebep olma ve sürme anlamlarına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin çıkarttığı kanun ile hedefi yukarıda da belirttiğim gibi Ermenileri savaşın daha az yoğun olduğu Osmanlı topraklarında bir başka yere göç ettirmektir.

Ermenilerin 1915 yılında göç ettirilmeleri kararı Birinci Dünya Savaşı çerçevesinde askeri bir gerekliliktir. Bu yer değiştirme sırasında bir aksaklık yaşanmaması için Osmanlı Devleti bir takım önlemler almaktan geri kalmadı. Buna rağmen yaşanan aksaklıkları dönemin koşullarında değerlendirmek gereklidir. Osmanlı Devleti gerekli önlemleri alma gayretini gösterdi ve savaşın ağır şartlarında o dönem için hiç de kolay olmayan bir göçü

gerçekleştirdi. Yaşanan aksaklıklar karşısında da önlemleri arttırıcı, cezalandırıcı uygulamalar da ortaya koydu.

Osmanlı Devleti'nin kendisini ve vatandaşlarını koruma refleksi olarak çıkardığı Sevk ve İşkan Kanunu sonrasında g edecek Ermeni kabileler için bir takım önlemler alındığını, kabilelerin iaşeleri başta olmak üzere güvenliklerine yönelik önlemler alınarak dikkatle uygulamaya konulmasına savaş şartları çerçevesinde büyük lde gayret gösterildi.

Diğer bir yandan Osmanlı Devleti'nin zararlı faaliyetler içinde bulunarak düşmanca tavır takınmasına karşın g ettireceği Ermenileri düşman olarak görmediğini söyleyebiliriz. Çeşitli cephelerde zor koşullarda savaşan Osmanlı Devleti'nin g ettirilecek Ermenilerin durumlarını, olası zorlu koşulları da göz ardı etmeyerek kabilelerin maddi ve manevi durumlarını iyileştirmeye gayret gösterdi.

Çalışmamda Osmanlı Devleti'nin çıkardığı yer değiştirme kanununun uygulama aşaması ve sonucu tek tek incelenecektir. Alınan bu karar sonucundaki önlemlerin neler olduğu, hangi titizlikle davranıldığı, g kararının ardından ne gibi uygulamalar ortaya konduğunu belgeler ve yazılı kaynaklar ışığında değerlendirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEHCİR SIRASINDA ALINAN GENEL ÖNLEMLER

1.1 İaşe

Zorunlu göçün belirli bir düzen içinde gerçekleşmesini hedefleyen hükümet bazı önlemler almaya gayret etti. Özellikle İtilaf Devletleri'nin sevk ve iskanı bir propaganda malzemesine dönüştürmesinden endişe eden hükümet, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlamaya yönelik talimatlar hazırlayarak mahalli hükümetleri bilgilendirdi. Bu çerçevede ilk olarak 30 Mayıs 1915 tarihinde ilk talimatname hazırlanarak Ermenilerin iskan ve iaşelerini düzenleyen 15 maddelik bir metin hazırlandı.¹

- 1. Nakli gereken ahalinin sevk edilmesi, mahalli memurin idaresine aittir.*
- 2. Nakledilen Ermeniler, taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını yanlarında götürebilirler.*
- 3. Yerleşecek yerlere sevk edilen Ermenilerin yolculuk esnasında mal ve canlarının korunmasıyla iaşe temini ve istirahatleri, geçtikleri yerlerdeki memurin-i idareye aittir. Bu hususta gerçekleştirilecek rehabet ilgisizlikten sırasıyla bütün memurlar sorumludur.*
- 4. İskan yerlerine gelen Ermeniler, durumun gereği ve yerine göre ya ayrı olarak var olan köy ve kasabalara yapılacak hanelere veyahut hükümet tarafından kararlaştırılacak yerlerde kurulacak köylere yerleştirilecektir.*
- 5. İskan mıntıklarında köy oluşturulması için müsait sahipsiz topraklar ve devlet toprağı bulunmadığı takdirde devlet mülkünden olan çiftlik ve köylerin bu husus için tahsis edilmesi uygundur.*
- 6. Ermeni iskan edilecek köyler ve kasabalarla yeniden kurulacak Ermeni köyleri hududunun Bağdat demiryolu bağlantı hatlarından ve diğer demiryollarından en az yirmi beş kilometre uzakta olması şarttır.*
- 7. İlave suretiyle köyler ve kasabalara yerleştirilen Ermeniler ile yeni tesis edilen köyde iskan edilen ahalinin nüfus kaydına esas olabilecek bir düzenlilikle hane*

¹ Bülent Bakar, **Ermeni Tehciri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009, s. 78-80.

itibariyle her ailenin isim, şöhret, yaş, sanat, geldiği ve iskan edildiği yerler ve hanedekilerin isimleri ve yaşlarını bildiren bir defter tanzim edilecektir.

8. *Tayin edilen yere iskan edilen bir kimsenin bağlı olduğu komisyonun izni olmaksızın ve mahalli zabıtaban özel vesika almaksızın başka bir yere gitmesi yasaktır.*
9. *Tayin edilen yerlere gelen ahalinin kesin iskanlarına kadar iâşe ve muhtaç olanların evlerinin yapımı dahi Muhacirin Tahsisatı'ndan sarf edilmek üzere Hükümet'e aittir.*
10. *İâşe ve iskan hususlarının sağlanması ve çabuklaştırılması ve ahalinin sağlığının korunması ve refahının sağlanmasıyla ilgili işlerin yapılması mahallerin en büyük mülkiye memurları başsorumlu olmak üzere Muhacirin komisyonlarına aittir. Muhacirin komisyonu bulunmayan yerlerde Muhacirin nizamnamesine uyularak yeniden teşkili gereklidir.*
11. *İâşe ve iskan hususlarının sağlanması ve çabuklaştırılması için lüzumu kadar sevk, iâşe ve iskan memurlarının tayini, Nezaretten izin istemek şartıyla mutasarrıf ve valilere aittir.*
12. *İskanı gerçekleştirilen her aileye geçmişteki ekonomik durumları ve şu andaki ihtiyaçları dikkate alınarak münasip miktarda arazi verilecektir.*
13. *Arazinin ayrılması ve dağıtımı Muhacirin komisyonlarına aittir.*
14. *Ayrılan arazinin hudud ve dönümü, tayin edilip muvakkat ilmuhaber karşılığında sahiplerine dağıtıldıktan sonra düzenli bir biçimde özel deftere kayd olunur.*
15. *Muhtaç olup da tarımla uğraşan ve sanatkarlara gereken miktarda alet ve edevat verilecektir.*

Tehcir kararı ile birlikte uygulamalar başladı ve vilayetlerin üzerine düşen görevlerin neler olduğunu bildiren yazışmalar artarak sürdü. 3 Eylül 1915'te Halep vilayetine gönderilen şifrede Ermenilerin ihtiyaçlarının giderilmesi ile ilgilenmek üzere Muhacirin Müdürü olarak Şükrü Bey'in tayin edildiği belirtildi. Daha sonra Şükrü Bey'in çalışmaları

sonucunda 7 Ekim 1915 tarihinde 56 maddelik bir talimatname yayınlandı. Bu talimatnamede iaşe ile ilgili olarak²;

- *İskan mahallerinde ve menzil noktalarında yeteri kadar sevk, iaşe ve anbar memuru bulundurulması*
- *Liva, kaza ve nahiyelerde olacak sevk muamelelerinden ve iaşeden mutasarrıf, kaymakam ve nahiyeye müdürlerinin sorumlu olmaları ve kendilerine bildirilen emirleri yapmak zorunda olmaları*
- *Kara yoluyla sevk edilecek kafilenin en fazla 1.000 kişiden oluşması ve her kafileye en az bir sevk memuruyla yeteri kadar muhafız verilmesi, her kafilede bulunan kadın ve çocuk sayısına göre en az 150 merkeb, ester veya deve verilerek değişimli olarak kadın, çocuk ve hasta olanların bindirilmesi, her kafilenin en az 4 günlük yiyeceğini yanında götürmesi, ayrıca yedek olarak yine 2 günlük yiyeceğin de nakliye vasıtalarıyla birlikte götürülmesi ve ancak olağanüstü bir durumda dağıtılması, iki menzil arasındaki su ihtiyacının temin edilmiş olması*
- *Halep'te bir merkez anbar oluşturulması, un satın alınması, fırınların tesis edilmesi menzil noktalarındaki anbarların ihtiyaçlarının karşılanması*
- *Mutasarrıfların kendilerine bağlı olan yerlerdeki anbarların her türlü ihtiyacını karşılaması, bunun için Muhacirin Tahsisatı'ndan yararlanması*
- *Un tedarikine ve satın alınmasına derhal başlanması*
- *Muhacirlere dağıtılacak unların ekmek haline getirilebilmesi için su olan mahallerle menzil mahallerinde fırın tesis edilmesi, mümkün olmaması halinde Halep, Deyri Zor, Urfa, Maraş ve Ayınyab'tan ekmek pişirilebilmesi için sacların gönderilmesi*
- *Her merkez ve konaklama noktasında biri sevk memuru diğeri iaşe memuru olmak üzere en az iki memur ve on muhafız bulundurulması*
- *Her merkez veya anbar mahalline gelen muhacirlere yevmiye, kişi başına yarım kıyye ekmek veyahud un verilmesi*
- *İskan edilecek mahallerin suyu olan ve arazisi verimli yerler olması, fakat yerli ahali ile bir sorun çıkma ihtimali olmayan yerler olması*

² A.g.e., s. 83-84.

- *Muhacirlerden hali vakti yerinde olanlara haber verilerek vesait-i nakliyye, erzak ve çadırlarını temin etmelerinin sağlanması*

16 Ekim 1915 tarihinde Dimetoka ve çevresindeki Ermenilerin yağmur sebebiyle zor durumda oldukları, iaşe ve iskanlarının temini konusunda Edirne Vilayeti'ne bir şifre telgraf gönderilerek Ermenilerin iaşesine özen gösterildi.³ 26 Ekim 1915 tarihinde Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'e gönderilen telgrafta Ermeni kabilelerinin iaşeleri için verilen tahsisatın yeterli olup olmadığı konusunda bilgi istendi.⁴ 6 Kasım 1915 tarihinde Adana, Haleb vilayetleri ve Urfa Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta Dördüncü Ordu bölgesine sevk edilmiş olan Ermenilerin iaşelerinin sağlanması konusunda Dördüncü Ordu Kumandanı, Halep Menzil Müfettişliği ve diğer bölgelere tebligat yapıldığı konusunda bilgi verildi.⁵ 7 Kasım 1915'te Niğde Mutasarrıflığı'na gönderilen telgraf ile Ulukışla'da bulunan Ermeni kadın ve çocuklarına verilen ekmeklerin yetersizliği konusuna değinilerek yeterli ekmeğin sağlanması istendi.⁶

Sevk ve İskan kanunu Ermenilerin göç ettikleri bölgelerdeki yerleşimlerine yönelik bir takım düzenlemeler sağlandı. Bu konuyla ilgili talimatlara göre, buldukları bölgelerde 50 haneden fazla olmamak koşuluyla köy kurabilecekler ve aynı zamanda bölgedeki Müslüman nüfusun da %10'u kadarından fazla olmayacaklardı. Göç ettirilen Ermenilerin köy kurması dahilinde kendilerine emlak, arazi, ziraat malzemesi, araç ve gereç verilecekti. Devlete ait olan arazinin de Ermeniler tarafından işlenmesi için tahsis edilmesi istendi. Bu uygulamalar devletin göç ettirilen Ermenilerin rahat edip, hayatlarını olabildiğince iyi koşullarda sürdürebilmelerini amaçladı. Ayrıca yerleşim sağlanıncaya kadar gıda, sağlık, barınma gibi konularda devletin kurulan kamplar aracılığıyla yardım edeceği bildirildi.⁷

Devletin Ermeni kabilelere yönelik yaptığı uygulamalar ile ilgili olarak misyoner raporları ilk aylarda hükümetin Ermenilere az da olsa ekmek dağıtmasının olumlu olduğunu belirtiyordu. Dr. Dodd, Alayund'da bulunan Ermenilere devletin iki hafta içinde iki defa

³ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, 2. b, Ankara, 1995, s. 106.

⁴ **Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi (BOA)**, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, 57/110.

⁵ **BOA**, DH. ŞFR, 57/317.

⁶ **BOA**, DH. ŞFR, 57/345.

⁷ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, 2. b, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 224.

ekmek dağıttığını belirtmişti. Alman hemşire B. Rohner Deyrizor kampındaki Ermeniler için devletin ekmek ve çorba yardımıyla bulunduğunu belirtmişti. Kudüs'teki tahsisatın da günlük olarak belirli bir oranda yapıldığı Dr. Rupin tarafından belirtilmektedir.⁸

Bu koşulların yetersizliği sebebiyle Hükümet, yabancı yardım kuruluşlarının da desteğini sağlamaya yönelik çalışmalar yaptı. Bu çalışmalar doğrultusunda valiler Kızılhaç yetkilileri ile bağlantı kurdular. Kızılhaç'ın organizasyonu ile Ermenilere yapılacak yardıma hükümet izin verdi. Bu izinden kısa bir süre sonra Amerikan Kızılhaçı kendi fırınlarını devreye soktu. Bir çok misyoner de güzergahlarda veya kamplarda Ermenilere yiyecek yardımında bulundu.⁹

Savaş koşulları sebebiyle sadece Ermeni kabileleri gıda sorunu yaşamıyordu. Genel olarak halk ve asker de gıda konusunda zorluklar yaşamaktaydı. Örneğin 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ordu ambarlarından ahalinin iaşesi için yardım etti.¹⁰

Ayrıca Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de Ermeni kabilelere yardım çerçevesinde yetimhaneler kurma ve Hilal-i Ahmer Nekahethanesi'nde konaklamalarını sağladı.¹¹

1.2 Sevk Masrafları

Ermenilerin tehciri sırasındaki sevk masrafları Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılandı. Masraflar konusunda bilgi isteyen vilayetlere bu doğrultuda bilgi verilerek, para yetmediği durumlarda tekrar istemeleri belirtildi.¹²

Öncelikle 29 Mayıs 1915'te Konya Vilayeti'ne gönderilen şifre telgrafta Ermenilerin oluşacak tüm masraflarının Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılanacağı bilgisi verildi.¹³

⁸ A.g.e, s. 238-239.

⁹ A.g.e, s. 240-241.

¹⁰ Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, 2. b, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 112.

¹¹ A.g.e., s. 96.

¹² Bakar, a.g.e, s. 108.

¹³ BOA, DH. ŞFR., 53/152.

9 Haziran 1915 tarihinde Musul vilayeti, gönderilen şifre telgrafta Ermenilerin yerleşmelerine yönelik talimatın postada olduğu ve Muhacirin Tahsisatı'ndan 500.000 kuruşluk havalenin işe masrafı olarak gönderildiğine dair Dahiliye Nezareti'nden bilgilendirildi.¹⁴

Konya Vilayeti'ne verilen bu bilgi diğer bölgelere de gönderildi. Zor Mutasarrıflığı 26 Ağustos 1915 tarihinde Ermenilerin masrafları için aylık 4.000 lira düzenli olarak gönderilmesini istedi. Ardından Dahiliye Nezareti aylık 4.000 lira gönderilmesini karara bağlayarak Maliye Nezaretine iletti. 29 Ağustos 1915'te sevk masraflarının Muhacirin Tahsisatı tarafından yapılacağını tekrarladı. 1 Eylül 1915 tarihinde Suriye vilayetine gönderilen yazı ile Suriye'deki Ermenilerin masraflarının hazırlandığı bilgisi verildi.¹⁵

Yine 1 Eylül 1915 tarihinde Konya, Adana, Halep, Suriye ve Ankara vilayetleri ile İzmit Eskişehir Mutasarrıflıklarına Ermenilerin sevk edilecekleri yerlere gönderilmesi konusunda özen gösterilmesi, herhangi bir zorluk çekmemelerine dikkat edilmesi, Ermenilere dağıtılmak üzere ekmek bulundurulması için havale gönderildiği bildirildi. Dahiliye Nezareti'nin gönderdiği miktarlar sırasıyla şöyledir;¹⁶

Konya vilayeti	400.000	kuruş
İzmit sancağı	100.000	kuruş
Eskişehir sancağı	200.000	kuruş
Adana vilayeti	300.000	kuruş
Halep vilayeti	300.000	kuruş
Suriye vilayeti	100.000	kuruş

¹⁴ BOA, DH. ŞFR.,53/305.

¹⁵ A.g.e, s. 108-109.

¹⁶ BOA, DH. ŞFR., 55-A/17.

Ankara vilayeti 300.000 kuruş

5 Eylül 1915'te Halep vilayeti, 5.000 lira Muhacirin Tahsisatı'ndan aktarıldığı ve bu paranın istasyonda bulunan Ermenilerin iâşe ve güvenliklerine özen gösterilmesi için kullanılması eğer para yetmezse tekrar istenilmesi konusunda bilgilendirildi.¹⁷

Ayrıca 7 Eylül tarihinde de Sivas vilayetine 10.000 lira Muhacirin Tahsisatı'ndan aktarıldığı ve Ermenilerin sevklerinin düzenli şekilde yapılması konusunda bilgi aktarıldı.¹⁸

Bu süre içinde aktarılan paraların yeterli olup olmadığı konuları Dahiliye Nezareti tarafından takip edildi. Örneğin 26 Ekim 1915'te Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'e gönderilen telgrafta Nezaret, gönderilen paranın yeterli olup olmadığı veya mal sandıklarından bu paranın ödenip ödenmediği hususunda bilgi istedi.¹⁹

1 Şubat 1916 tarihinde Sadareten Başkumandanlık Vekaleti'ne yazılan yazı ile Ermeni, Rum ve Arap aileler ile düşman istilası dolayısıyla gelen muhacirlerin iâşe, iskan ve sevk masrafı için 1915 yılında ayrılmış olan 10.000.000 kuruşluk tahsisata ilave 68.000.000 kuruş yapılmış oluşunun mecburiyeti bildirildi.²⁰

20 Nisan 1916'da Kastamonu Vilayeti'ni erkekleri göç ettirilen Ermeni ailelerin Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilmek için iskan ve iâşelerinin Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılanması ayrıca ihtiyaç duydukları eşyaların da terk edilmiş mallardan karşılanması konusunda Dahiliye Nezareti bilgilendirdi.²¹

29 Mayıs 1916 tarihinde Konya valiliği kazalara bir tebligat göndererek Ermeni Muhacirlerin tamamına yirmişer para yevmiye verileceğini bildirdi. 20 Eylül 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti, Zor Mutasarrıflığına Ermeni iâşesi için 10.000 lira gönderildiğini yazdı.²²

¹⁷ BOA, DH. ŞFR., 55-A/77.

¹⁸ BOA, DH. ŞFR., 55-A/135.

¹⁹ BOA, DH. ŞFR., 57/110.

²⁰ A.g.e., s. 110.

²¹ BOA, DH. ŞFR., 63/60.

²² A.g.e., s. 110.

22 Mart 1917 tarihinde vilayetlere Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Ermeni, Rum ve Araplara yapılan harcamaların iki ayda bir cetvel tanzim ederek Muhacirin İdaresi'ne bildirilmesi talimatı verildi. Bu tarihte vilayet ve mutasarrıflıklara yapılan yardım toplam olarak 6.640.000 kuruştı. Vilayet ve mutasarrıflıklara göre yapılan yardımlar şöyleydi²³;

Aydın vilayeti	50.000	kuruş
Musul vilayeti	50.000	kuruş
İstanbul vilayeti	250.000	kuruş
Ankara vilayeti	500.000	kuruş
Haleb vilayeti	800.000	kuruş
Hüdavendigâr vilayeti	150.000	kuruş
Sivas vilayeti	500.000	kuruş
Suriye vilayeti	750.000	kuruş
Kastamonu vilayeti	20.000	kuruş
Konya vilayeti	500.000	kuruş
Eskişehir sancağı	150.000	kuruş
İzmit sancağı	500.000	kuruş
Bolu sancağı	100.000	kuruş

²³ BOA, DH. ŞFR, 74/234.

Zor sancağı	1.000.000	kuruş
Karesi sancağı	500.000	kuruş
Kütahya sancağı	50.000	kuruş
Maraş sancağı	500.000	kuruş
Canik sancağı	80.000	kuruş
Kayseri sancağı	50.000	kuruş
Ma'muretü'l-aziz vilayeti	30.000	kuruş
Diyarbakir vilayeti	30.000	kuruş
Edirne vilayeti	50.000	kuruş
Kala-i Sultaniye sancağı	30.000	kuruş

Muhacirin Tahsisatı'nın masraflar karşısında yetersiz kalmaya başladıktan sonra 1917 yılında Harbiye Tahsisatı da masraflar konusunda devreye girerek 19 Mayıs 1917 tarihindeki bir yazı ile velileri tehcir edilen öksüz Ermeni çocuklarının yevmiyeleri 6 kuruşa yükseltilerek, paranın Harbiye Tahsisatı'ndan karşılanacağı belirtildi.²⁴

18 Haziran 1917'de Urfa Mutasarrıflığına gönderilen bir yazı ile, mülteci çocuk ve kadınların kışlık ihtiyaçları için zahire satın alınmasının düşünüldüğü ve ne kadar para gerekli olduğunun bilgisinin verilmesi istendi.²⁵

Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Sadaret'e gönderilen bir yazıda Muhacirin bütçesindeki yetersizlikten söz ederek, tehcir edilen Ermeni, Rum ve IV. Ordu tarafından sevk edilenlere

²⁴ BOA, DH. ŞFR, 76/206.

²⁵ A.g.e, s. 111.

harcanmak için Harbiye Tahsisatı'ndan 300.000 lira ayrıldığını belirtti. Ancak şartların zorluğunun devamı sebebiyle ilave olarak bir 300.000 lira daha gerektiğini bildirmekteydi. Talat Paşa'nın bu isteğinin uygun görülmesi sonucunda 5 Eylül 1917'de bir kararla sevk edilen Ermeniler, Rumlar ve IV. Ordu'nun sevk ettiği ailelerin ihtiyacı için verilmiş olan 300.000 liraya ek olarak bir 300.000 lira daha ilave edildi.²⁶

8 Ekim 1917 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara tehcir edilen Ermeniler, Rumlar ve IV. Ordu'nun sevk ettiği kişilerin masraflarının karşılanması için havale gönderildiği ve bu paranın sadece bu kişilerin ihtiyaçları için kullanılması istendiği, başka hiçbir konuda bu paranın harcamasının yapılmamasının istendiği belirtildi. Bu tarihte merkezlere gönderilen havale miktarları şu şekildeydi;²⁷

Urfa mutasarrıflığına	2.500	lira
Kastamonu vilayetine	1.500	lira
Ankara vilayetine	2.500	lira
Hüdavendigâr vilayetine	5.000	lira
Aydın vilayetine	7.500	lira
Ma'muretü'l-aziz vilayetine	1.000	lira
Zor mutasarrıflığına	2.500	lira
Halep vilayetine	2.000	lira
Kayseri mutasarrıflığına	2.500	lira

²⁶ A.g.e., s. 112.

²⁷ A.g.e., s. 112-113.

Adana vilayetine	2.000	lira
Niğde mutasarrıflığına	1.500	lira
Edirne vilayetine	2.500	lira
Karesi mutasarrıflığına	7.500	lira
Suriye vilayetine	5.000	lira
Kütahya mutasarrıflığına	4.000	lira
Musul vilayetine	3.750	lira
Canik mutasarrıflığına	1.500	lira
Diyarbakir vilayetine	1.500	lira
Bolu mutasarrıflığına	1.000	lira
Sivas vilayetine	4.000	lira
Eskişehir mutasarrıflığına	7.500	lira
Konya vilayetine	7.500	lira
Maraş mutasarrıflığına	2.500	lira
Ertuğrul mutasarrıflığına	5.000	lira

Böylece Talat Paşa'nın ilavesini istediği miktarın 80.000 lira olan kısmı 8 Ekim 1917 tarihinde gönderilen havaleler ile sarf edildi. 24 Mart 1918 tarihinde Ermeni, Rum ve Arap

ailelerin masrafları için vilayet ve mutasarrıflıklara seferberlik tahsisatından para gönderildi. Bu tarihte gönderilen para yardımı şu şekildeydi;²⁸

Halep vilayetine	500.000	kuruş
İçel mutasarrıflığına	150.000	kuruş
Maraş mutasarrıflığına	500.000	kuruş
Urfa mutasarrıflığına	500.000	kuruş
Musul vilayetine	750.000	kuruş
Sivas vilayetine	1.000.000	kuruş
Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığına	750.000	kuruş
Ma'muretü'l-aziz vilayetine	100.000	kuruş
Suriye vilayetine	500.000	kuruş
Diyarbakir vilayetine	300.000	kuruş
Kütahya mutasarrıflığına	500.000	kuruş
Niğde mutasarrıflığına	200.000	kuruş
Konya vilayetine	500.000	kuruş
Ankara vilayetine	1.500.000	kuruş

²⁸ A.g.e, s. 113-114.

Kayseri mutasarrıflığına	500.000	kuruş
Kastamonu vilayetine	500.000	kuruş
Urfa mutasarrıflığına	1.000.000	kuruş

Dahiliye Nezareti'nden 7 Mayıs 1918'de Sadarete yazılan yazı ile 1917 senesi çerçevesinde Ermeni, Rum ve Arap ailelerin iaşe, sevk, iskan masrafları için tahsis edilmiş 60.000.000 kuruşun 54.40.000 kuruşu harcandığı açıklandı. Yine 1918 senesi için 60.000.000 kuruluk bir ihtiyacın daha olduğu belirtildi. Bunun sonucunda 13 Mayıs 1918 tarihinde 60.000.000 kuruşluk ilave bir kaynağın Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanacağına bilgisi Dahiliye ve Harbiye Nezaretine bilgi olarak aktarıldı.²⁹

Tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'nin sevk edilen Ermeniler için ciddi meblağlar harcadığı görülmektedir.

1.3 Güvenlik Önlemleri

Göç sırasında dikkat edilen en önemli konulardan biri de Ermeni kabilelerin güvenliğiydi. Güvenlik konusunda orijinal metnin İngiliz arşivlerinde olan bir talimatnamenin 21. ve 22. maddeleri şu şekildedir;³⁰

“Madde 21.

Göç edenlerin gerek kamplarda, gerek yolculuk esnasında bir saldırıya uğramaları halinde saldırganlar derhal tevkif edilerek Divan-ı Harb'e sevk edileceklerdir.

Madde 22.

²⁹ A.g.e, s. 115.

³⁰ Kamuran Gürun, **Ermeni Dosyası**, 10. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, Temmuz 2010, s. 312-313.

Göç edenlerden rüşvet veya hediye alanlar veya vaat yahut tehdit ile kadınları iğfal edenler, yahut onlarla gayrimeşru münasebet kuranlar derhal görevden alınıp, Divan-ı Harb'e sevk edilerek, ağır şekilde cezalandırılacaklardır.”

Vilayetlere verilen emirlerle Ermeni kabilelerin güvenliklerinin sağlanmasına çalışıldı. Sevk işlerinde kötü niyetle hareket edenleri tespit etmek ve ayrıca sevk esnasında usule uygun davranmayan memurların tespit edilerek Divan-ı Harbe göndermek amacıyla vilayetlerde komisyonlar kuruldu. Bu komisyonlara da başkanlık edecek olan bir diğer komisyon daha kuruldu. Yine bir başka yazıda sevk edilen Ermenilerin canlarının muhafazası ile sevk edilmeyenlerin yerlerinden çıkarılmamaları konusunda gerekli önlemlerin alınmasına, kötü bir uygulama ortaya koyan görevlilerin Divan-ı Harbe verilmeleri emredilmiştir. Her vilayet kendi sınırları içinde bulunan Ermenilerin güvenliklerinden sorumlu olduğu konusu belirtilmekteydi.³¹

Bir diğer yandan hükümet sevk edilmeyen Ermeniler için de güvenlik önlemleri alma konusunda gayret gösterdi. Örnek olarak Ankara'da bulunan Protestan Ermenilerin sokak güvenliklerine dikkat edilmesi istenmişti. Ermeni kadın, kız ve çocukların korunması konusunda da bir takım kararlar alındı.³²

Savaş döneminin zor şartları kabilelerin güvenliğinin sağlanmasını zorlaştırmaktaydı. Bu dönemde çeşitli topluluklar tarafından kabilelere saldırılar yapıldı. Arap aşiretlerinin Halep-Zor arasında Ermenilere saldırarak bir miktar Ermeni'yi öldürdükleri tespit edilmektedir. Halep'e bir saatlik mesafede yapılan saldırılar sonucunda da iki bin kadar Ermeninin saldırı sonucunda soyuldukları görülmektedir. Kayıtlarda yer alan bir diğer bilgiye göre Diyarbakir bölgesinde bulunan yaklaşık iki bin kadar Ermeni çeteler tarafından Mardin civarına götürülerek öldürüldükleri yer almaktadır. Erzurum-Erzincan arasında beş yüz kişilik bir kabile Kürt çetelerin saldırısına uğrayarak katledildi.³³ Bunun sonucunda 14 Haziran 1915 tarihinde Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerine, sevkியatın yapılacağı güzergahta bulunan kişilerce kabilelere yapılan saldırılar konusunda tüm

³¹ Taha Niyazi Karaca, **Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 200.

³² **A.g.e.**, s. 200.

³³ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 23. baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, Mart 2014, s. 78-79.

önlemlerin alınması, sevk olunan Ermenilerin korunması, katle veya gasba kalkışanların önlenmesi emredildi.³⁴

Yine bu tarihte Erzurum'a da gönderilen yazıda Ermenilerin sevk sırasında yollarda korunmaları, kabilelere yönelik saldırıların cezalandırılması konusunda bir yazı Dahiliye Nezareti'nden yazıldı.³⁵ 26 Haziran 1915 tarihinde yine Erzurum'a gönderilen telgrafta Ermenilerin güvenlikleri sağlanarak sevklerine devam edilmesi istendi.³⁶

27 Haziran 1915 tarihli bir belgede, Dersim bölgesinde bulunan eşkıyanın Ermeni kabileleri katlettikleri Erzurum Vilayeti'nden bildirildi. Hükümet yapılan bu saldırı karşısında derhal önlem alınmasını emretti.³⁷

28 Ağustos 1915 tarihinde Trabzon Vilayeti'ne bir yazı yazılarak Ermenilere yönelik saldırılarda bulunan kişilerin cezalandırılması belirtildi.³⁸

29 Ağustos 1915 tarihinde Ankara Vilayeti'ne gönderilen yazıda, Ermenilerin tüm saldırılardan korunması konusunda değinilerek, güvenliğin sağlanamadığı yerlerde sevkியatın ertelenmesinin kararlaştırıldığı bilgisi verildi. Bundan sonra da oluşacak saldırılardan ilgili memurların sorumlu tutularak Divan-ı Harblere gönderilecekleri uyarısında bulunuldu. Buna benzer bir diğer uyarı Eskişehir mutasarrıflığına 5 Eylül 1915 tarihinde yapıldı. Sevk sırasında Ermenilerin iaşesi ve güvenlikleri konusunda gereken özenin gösterilmediği tespit edilerek durumun devamı halinde sorumlu tutulacakları bildirildi.³⁹

Ermenilere karşı yapılan saldırılar için muhafız sayılarının artırılması isteyen devlet, bunun yanında saldırıda bulunanların cezalandırılmalarını da istedi. Bu doğrultuda 5 Eylül

³⁴ BOA, DH. ŞFR., 54/9.

³⁵ BOA, DH. ŞFR., 54/10.

³⁶ BOA, DH. ŞFR., 54/156.

³⁷ A.g.e, s. 79-80.

³⁸ Bakar, a.g.e, s. 125.

³⁹ A.g.e, s. 125-126.

1915 tarihinde vilayetlerden Ermenilere yönelik saldırıda bulunanlardan kaçının cezalandırıldığıının bilgisi istendi.⁴⁰

Yine 5 Eylül 1915 tarihinde Halep Vilayeti'ne gönderilen telgrafta istasyonlarda toplanan Ermenilerin belirlenmiş olan bölgelere sevklerine ve saldırılardan korunmalarına özen gösterilmesi istendi. Ayrıca Muhacirin Tahsisatı'ndan gönderilen paranın bu konularda kullanılması istendi.⁴¹

6 Ekim 1915 tarihinde Diyarbakir Vilayeti'ne gönderilen yazıda, Ermenilerin yolda saldırıya uğrayarak nakit, mücevherat ve eşyalarının soyulduğu, vilayetin aldığı önlemlerle bu eşyaların geri alındığı açıklanarak bu eşyaların miktarlarıyla ilgili bilgi istendi.⁴²

Zaman zaman sevk edilen Ermeni kabilelerine yönelik saldırıları önlemek amacıyla güzergah değişikliklerine de gidilerek güvenlik önlemi alındı. Örneğin 3 Kasım 1915 tarihinde Diyarbakir vilayetine gönderilen yazıda, Urfa'dan Resülayn ve Nusaybin yoluyla sevkleri kararlaştırılmış olan Ermeni kabilelerin kasabadan çıktıktan sonra saldırıya uğradıkları ve bu saldırıların önlenmesi amacıyla güzergahın değiştirilerek Siverek yoluyla sevklerinin kararlaştırıldığı bildirildi.⁴³

Tüm bunların yanı sıra 4 Temmuz 1915 tarihinde 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Enver Paşaya gönderdiği yazıda sürgün edilen Ermenilerin can, mal ve namuslarının korunmasına yönelik ilgililere kesin emir verdiğini belirtti. Diğer bölgelere de Ermenilerin güvenlikleri konusunda kesin talimat verilmesini istediğini aktardı.⁴⁴ 31 Temmuz 1915 tarihinde 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil, iç bölgelere sevk edilen Ermenilerin korunmalarına yönelik hususun ilgililere emredildiğini aktardı.⁴⁵

Hükümet güvenliği sağlamak amacıyla kampları ve güzergahlardaki konaklama merkezlerini istasyon veya şehirlere yakın yerlere kurmayı tercih etti. Güvenlik sorunun bu

⁴⁰ Halaçoğlu a.g.e, s. 80.

⁴¹ BOA, DH. ŞFR., 55-A/77.

⁴² Bakar, a.g.e, s. 126.

⁴³ BOA, DH. ŞFR., 57/277.

⁴⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008, s. 6.

⁴⁵ A.g.e, s. 9.

şekilde halledilmesi hedeflense de savaş kaçaklarının kurdukları çeteler ve Ermenilerden intikam almak düşüncesi içinde bulunan kişiler tarafından kamplara saldırılar düzenlendi. Bu sebeple kamp bölgelerindeki iç ve dış güvenliğin sağlanması konusu önemli bir sorun haline geldi. Varlıklı aileler polisler rüşvet vererek ayrıcalıklı bir muamele ummaktaydı. Polislerin ise kamp içi güvenliği sağlamaktaki çalışmaları misyonerlerin tepkisini çekmekteydi.⁴⁶

1.4 Salgın Hastalıklara Yönelik Alınan Önlemler

Ermeni kabilelerin başına gelen en büyük sorunlardan biri de salgın hastalıklardı. Salgın hastalıklar, Osmanlı Devleti'nin mücadelesine rağmen dönemin şartlarında sivil, asker herkesi etkisi altına aldı. Almanya'nın Halep Konsolosu 9 Eylül 1915 tarihli telgrafında, Halep'te, dizanteri ve tifodan dolayı ölümlerin günlük olarak önce 25'ten 40'a daha sonra 60'a yükseldiğini ifade etmekteydi.⁴⁷

22 Eylül 1915 tarihinde Karahisar Mutasarrıflığı'na ait telgrafta, 10.170 Ermeninin istasyonda olduğu ve bu Ermenilerin dizanteri hastalığının etkisinde olduğu belirtilerek, asker sevkياتının da olması sebebiyle hastalığın askerlere bulaşmaması adına Ermeni kabilelerin acilen başka bir yere sevkinin gerektiği belirtiliyordu.⁴⁸

24 Eylül 1915 tarihinde Re'sü'l-ayn'a sevk edilmiş Ermenilerin hasta olanlarının tedavi edilmesi için doktor talep edildi. Hastalıkların yayılmaması adına ve göçün sağlıklı şekilde devam etmesi adına sıhhiye müfettişlerinin de yetkileri arttırıldı.⁴⁹

17 Ekim 1915 tarihinde Suriye Vilayeti'ne gönderilen yazıda, Hama'daki 20.000 civarındaki muhacir arasında humma, tifo ve dizanteri gibi hastalıkların olduğu, buna bağlı olarak da günlük olarak 70-80 civarında ölümün gerçekleştiği bilgisinin alındığı belirtildi. Bu sebeple Halep'te bulunan Muhacirin Müdürü Şükrü Bey ile haberleşerek genel sağlığın

⁴⁶ Çiçek, a.g.e, s. 231-233.

⁴⁷ Bakar, a.g.e., s. 135.

⁴⁸ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/81.

⁴⁹ Mustafa Celalettin Hocaoğlu, "Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları (1915)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Başkanlığı, Malatya, 2006, s. 123.

bozulmaması adına bölgede bulunan muhacirlerin ayrılan yerlere sevk edilerek sonucun bildirilmesi istendi.⁵⁰

5 Kasım 1915 tarihinde 4. Ordu Komutanlığından gelen bir emir suretinde,⁵¹

Halep şehrini tehdit etmekte olan bulaşıcı hastalık tehlikesine karşı aşağıdaki tedbirler alınacaktır. Bu tedbirler önceden Ordu tarafından tebliğ edilen sıhhiye talimnamesi hükümlerini teyit etmektedir.

- 1. Uzun zamandan beri Halep'te bulunan bütün erkek ve kadın Ermeni göçmenleri beş gün içinde Halep'ten belirlenen yerlere sevk edileceklerdir. Bu emirle, bitmemiş durumdaki Fransız Hastanesindeki göçmenler sevk edilerek hastanenin boşaltılmasına başlanacaktır. Lekeli humma ve tifo gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan Ermeniler, tedavi için adın geçen hastaneye yerleştireceklerdir. Bu emrin yerine getirilmesinden İçişleri Bakanlığı Göçmenler Müdürü Şükrü Bey sorumludur.*
- 2. Halep şehri halkına dağıtılacak olan bulaşıcı hastalıklardan korunmak için gereken tedbirleri gösteren beyannameyi yarın sabaha kadar Halep Sağlık Müdürü bana gösterecektir. Beyannamenin dağıtımına tarafımdan izin verildiği zaman Türkçe ve Arapça metinlerden 10.000 adet basılacaktır. Bu beyannameler, en geç cumartesi günü bütün evlere dağıtılacak ve şehirde herkesin geçtiği yollara ve sokak köşelerine yapıştırılacaktır. Beyannamenin içeriği, camilerde hatiplerle vaizler ve kiliselerle sinagoglarda papaz ve hahamlar tarafından halka açıklanacaktır. Beyannamenin zamanında basımı, dağıtımı ve ruhani heyete tebliğ edilmesinden Belediye Başkanlığı; hatiplere ve vaizlere tebliğinden ise Halep Valiliği Vakıflar Müdürlüğü sorumludur.*
- 3. Sonraki emre kadar bütün okullar kapanacaktır.*
- 4. Halep'teki erkek ve kadınlardan herhangi biri tifoya, lekeli hummaya yakalanırsa tedavi için derhal hastaneye gönderilecektir. Bütün doktorlar, kendilerince bilinen hastaların, ikamet yerlerini Halep Sağlık Müdürlüğüne*

⁵⁰ Bakar, a.g.e, s. 135.

⁵¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, s. 21-23.

hemen haber vermeye mecburdurlar. Bu hususa aykırı hareket eden doktorlar, şiddetle cezalandırılacaktır. Bu konu Halep Sağlık Müdürlüğü tarafından tüm mülki doktorlara, bir gün içinde imza karşılığında tebliğ edilecektir. 6'ncı Kolordu Komutanlığı Baştabibi de bütün askeri doktorlara tebligat yapacaktır.

- 5. Tifo ve lekeli hummaya yakalananlar için ücretsiz olarak tedavi edilmek üzere bitmemiş durumdaki Fransız Hastanesi hazırlanacaktır. Bu hastaneye bir baştabip tayin edilinceye kadar, hastaneden Doktor Yüzbaşı Hüsnü sorumludur. Bu hastaneye ihtiyaç duyulan doktor ve memurlarla ihtiyaçların bir listesi, cumartesi gününe kadar Yüzbaşı Hüsnü tarafından bana verilecektir.*

Tifo ve lekeli hummaya yakalanan halk, belirlenen ücreti ödemek şartıyla aşağıdaki hastanelere de kabul edilecektir.

Doktor Altunyan Hastanesine günlük 3 mecrediye

Askeri Hastaneye, günlük 1 mecrediye

Belediye Hastanesine, günlük 10 kuruş

Hastane kirası, tedavi ve iâşe masrafları günlük verilecek paraya dahildir.

- 6. İkinci bir emre kadar, Halep şehrinin genel sağlığının korunmasında Mösyö Karl Veyland'ı görevlendirdim. Karl Veyland, doğrudan doğruya emrim altındadır. Mösyö Karl Veyland, bütün makamlarla doğrudan doğruya temasta bulunmaya yetkili olup tedbirleri ve teklifleri tarafımdan emredilmiş gibi yerine getirilecektir. Mösyö Karl Veyland, kendisine yardım etmek üzere yardımcı kişileri kullanabilecektir. Halep Valiliği, başlangıçta 500 Osmanlı lirasını Mösyö Karl Veyland'ın emrine verecektir. Mösyö Karl Veyland vazifesini yaptıktan sonra, kendisine verilen paranın harcanması ile ilgili belgeleri Valiliği takdim edecektir. Bütün sağlık hizmetleri konusunda Mösyö Karl Veyland ile Ordu Sıhhiye Müşavir Vekili Doktor Neşet Ömer Bey birlikte görev yapacaktır. Neşet*

Ömer Bey gelinceye kadar görev, Halep Sağlık Müdürü tarafından yerine getirilecektir. Önemli ve zor olan vazifesinin yerine getirilmesi esnasında bütün makamlar, Mösyö Karl Veyland'a azami kolaylık ve yardımı göstereceklerdir. Mösyö Karl Veyland tarafından yapılacak vazifeler şunlardan ibarettir:

A. Şehrin temizliği ve dezenfeksiyon işlerinin tanzimi.

B. Beyannamede belirtilen hususların halk tarafından yerine getirilip getirilmediği kontrol edilerek bu hususta gerekirse zorlayıcı tedbirlere başvurulacaktır.

C. Şehirle hastaneler arasındaki hasta nakliyatını düzenlemek.

- 7. Halep'in temizlenmesi ve dezenfeksiyonun tanzimi için şehir, çeşitli bölgelere ayrılacaktır. Bu bölgelerden her birine 6'ncı Kolordu Komutanlığı tarafından bir bölge komutanı ile bir bölge doktoru tayin edilecektir. Bundan başka, her bölgeye bir temizlik müfrezesi ile bir dezenfeksiyon cihazı verilecektir. Temizlik müfrezeleri bölge komutanının ve dezenfeksiyon cihazı da birlik doktorunun emrine verilmiştir.*

Her bölge dahilinde bulunan evlerde gizli hastalar olup olmadığı öğrenilmek üzere bölge doktoru tarafından muayene yapılacak, evlerin muayene edilmesi esnasında kurallara uyulacak ve herkes, sağlık düzenlemelerini eksiksiz yerine getirerek kendilerini bölge doktorlarına gösterecektir.

Temizlik müfrezelerinin düzenlenmesi ile bunların eşek ve arabalarla donatılması ve dezenfeksiyon malzemesi hakkında Mösyö Karl Veyland tarafından hemen teklifler yapılacaktır. Belediye Başkanlığı mümkün olduğunca çok miktarda temizlik ve dezenfeksiyon malzemesi hazırlayacaktır. Bu hazırlıklara yarın başlanacaktır. Belediye Başkanlığı ikinci emre kadar hazırladığı malzemenin miktarını her gün bana bildirecektir.

- 8. Temizlik ve dezenfeksiyon işlerini idare etmek ve gereken hususları halka öğretmek üzere Mösyö Karl Veyland tarafından müfettişler hazır edilecektir. Bu müfettişler kollarında beyaz zemin üzerinde kırmızı ay işareti içeren birer kolluk taşıyacaklardır. Vazifenin yerine getirilmesinde yardımcı olmak üzere her müfettişe iki polis verilecektir.*

9. *Hasta nakliyatında kullanılmak üzere yeterli sayıda yaylı arabadan oluşan bir araba kolu kurulacaktır. Bu arabalar başka bir hizmette kullanılmayacak ve sık sık dezenfekte edileceklerdir.*

Doktor veya polisler, hastaneye nakledilecek hastanın oturduğu yeri doğru olarak araba kolunun komutanına bildireceklerdir.

10. *Hastanelerde bulaşıcı hastalıktan ölecek olanların cenazelerinin mevcut ve yeni kurulacak mezarlıklara, sağlık şartlarına uygun şekilde defnine, şayet lüzum ve ihtiyaç varsa benden izin istedikten sonra henüz tamamlanmamış olan Fransız Hastanesi yakınında açılacak olan mezarlığa, cenazelerin en iyi şekilde nakledilmesine özen gösterilecektir. Ailesi bulunmayan cenazelerin defni sırasında, bağlı olduğu din ve mezhebin olağan dini merasiminin yapılmasına da özen gösterilecektir. Halep Valiliği, bu emirlerin aynen uygulanması için ilgili memurların ciddiyetle çalışmalarından sorumlu olacak ve bu konuda sıkı emirler verecektir.*

7 Kasım 1915 tarihlerinde Konya vilayetine gönderilen yazıda, iki yüz Ermeni'nin ellisi ağır ve geri kalan yüz ellisinin ise hafif hasta olduğu ve çoğunun dizanteri ve sıtma hastalıklarına yakalandıklarının, bunların boş olan Ermeni evlerine yerleştirilmeleri istendi.

52

Ordu tarafından Kasım ve Aralık 1915 tarihlerinde Katma, Halep, Resülayn'da göçmenlerin çıkarıldıkları yerler kireçlendi. Ayrıca Ahterin, Helmiş, Haratyay, Karçar istasyonlarının yakınlarına hendeklerden oluşan tuvaletlerin kurdurulması ve her gün buraların kireçlenmesi istendi. Ayrıca bu tuvaletlerin altı günde bir kapatılıp yenilerinin açılması konusu bildirildi. Bunların yanı sıra 4. Ordunun yaptığı hastane ziyaretlerinde tespit edilen eksiklerin neler olduğu ve gerekli düzenlemelerin yapılması talep edildi. Bunların

⁵² Bakar, a.g.e., s. 135.

yanı sıra askeri sevkiyatlar sebebiyle gerekli tedbirlerin alınmasına yönelik çalışmaların yapılması istendi.⁵³

Kafile güzergahlarındaki asker sevkiyatları önemli bir sorundu. Bu iki grubun aynı yolu kullanmaları sonucunda olası bir hastalık bulaşması ihtimali vardı. Bu sebeple 3 Şubat 1916 tarihinde Zor mutasarrıflığına gönderilen yazıda Musul'a gidecek kafilelerin artık başka bir güzergahtan gitmeleri gerekliliğini belirterek IV. Ordu menziline bulunan askerlere hastalık bulaşma riskinin ortadan kaldırılması hedeflendi.⁵⁴

Salgınlar, Halep'ten geçen bütün birlikler için önemli bir sorundu. Hijyen uzmanları 1915 yılında Suriye Cephesi'ni humma ve tifüs hastalıklarının tehdit ettiğini belirtmekteydi. Cemal Paşa'nın Ermeni kafilelere yaptığı gıda yardımı da pek yeterli değildi. Bunun sebebi ise genel yiyecek problemiydi. Bu dönem de Türk birlikleri de yiyecek sorunu yaşamaktaydı.⁵⁵

Suriye Cephesi'ni tehdit eden Tifüs salgını askerleri olumsuz etkiledi. Bu hastalık, Halep'e göç ettirilen Ermeniler ile askerler arasında yayıldı. Bunun sonucunda Cemal Paşa tarafından bir sıhhi sıkıyönetim kurularak tedavi yolları ile salgına karşı bir mücadele ortaya konmaya çalışıldı.⁵⁶

Ocak 1915'de Alman Donanması'na ait üç doktordan oluşturulmuş olan bir sağlık komisyonu, humma ve tifüsün ordudaki en yaygın hastalık olduğunu belirtti. Bunun üzerine hamamlar, otoklavlar kurularak acil şekilde önlem alma yoluna gidildi. Bunların dışında su kanalları da onarıldı ve aşı kampanyaları başlatıldı. Almanya'da bu çalışmalarla ilgili yazılmış olan raporlarda da Cemal Paşa'nın çalışmaları sonucu sağladığı başarıdan övgü ile bahsedildi.⁵⁷

⁵³ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, s. 27-29.

⁵⁴ Bakar, a.g.e, s. 136.

⁵⁵ Özdemir, a.g.e, s. 246.

⁵⁶ A.g.e., s. 248.

⁵⁷ A.g.e, s. 249.

Bu dönem klinik hizmetleri dışında hastanelerde günde iki defa ekmek ve meyve dağıtılsa da salgınların önüne geçilememekteydi. Savaş döneminin getirdiği ülkedeki üretim düşüklüğü sebebiyle kaynaklar yetersizdi. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin izni ile Amerikan Kızıllaçı ve ACASR bazı bölgelerde hastaneler kurdular. Buralarda karantina ve koruyucu sağlık hizmetleri veriliyordu. Hükümetin yardım kuruluşları ile işbirliği çerçevesinde yaptığı çalışmalar sonucunda 1915 yılı sonuna doğru kamplardaki insanların durumlarında bir iyileşmeden söz edildi.⁵⁸

1916 yılı bütçesi için Osmanlı Devleti salgın hastalıkların artmaya başlaması sebebiyle Emraz-ı Sariye ve İstilaiyye Tertibi'ne 9.500.000 kuruşluk ek tahsisat ayırdı. Tüm bu önlem çabalarına rağmen salgın hastalıklardan ölen Ermeniler olmuştur ancak dönemin ağır şartlarından dolayı salgın hastalıklar sebebiyle Türkler ve diğer devletlerin görevlileri de hayatlarını kaybetmiştir. Bu esnada gerçekleşen salgın hastalıklara dayalı ölümleri sadece göçe bağlamak son derece yanlıştır.⁵⁹

⁵⁸ Çiçek, **a.g.e.**, s. 234-236.

⁵⁹ Elif Bakırcı, "Birinci Dünya Savaşı Dönemi ve Salgın Hastalıklardan Ölümler", Millet-i Sadıka Ermeniler, Ankara, 2013, s. 98,101.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ERMENİ ÇOCUKLARI İÇİN ALINAN ÖNLEMLER

Osmanlı Devleti'ndeki yetimlerden Gayr-i Müslim olanları bağlı oldukları cemaatlerin yapmış oldukları kiliselerin yanındaki ek binalarda ya da eski manastırların yeniden tadilat veya tamir edilmesiyle oluşturulmuş olan yetimhanelerde kalıyorlardı. Hayatlarını buralarda sürdürüyorlardı. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği serbestlik ortamından dolayı Avrupalı ve Amerikalı misyonerler yakından ilgilendikleri Ermeni yetimler için yetimhaneler açma yoluna gittiler. 1890 olaylarının devamında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yetim kalan çocuklar için Ermeni patrikhanesi bu yerlerde yetimhaneler açmak istedi. Ancak Osmanlı Devleti olayların denetimden çıkmasından çekindiği için bu durumun önüne geçmek amacıyla patrikhaneye yardımda bulundu. Osmanlı Devleti zor durumda olan yetimlere hiç bir zaman desteğini esirgemeyip devamlı sahip çıktı. Misyonerlerin özellikle yakından ilgilendiği gruplardan biri olan yetimler için açılmak istenen yetimhane çalışmalarına devlet her ne kadar karşı koymak istese de 1908'den sonra yetimhane açma izinleri kolaylaştı. Misyonerler ülkenin çeşitli yerlerinde yetimhaneler açtılar. Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te ilan ettiği seferberlikten sonra Ermeniler isyan ederek çeşitli yerlerde Müslümanlara karşı katliam yolu izlediler. Osmanlı Devleti içinde bulunduğu sıkıntılı dönemde hem beş cepheye asker yetiştirmeye çaba gösteriyor hem de Ermenilerin çeşitli bölgelerdeki isyan hareketlerini ve kısımlarını durdurma çabası gösteriyordu⁶⁰.

2.1 Sevk ve İskan Döneminde Yetimler

Savaşın en şiddetli döneminde Osmanlı Devleti cephelerin dışında içeride Ermenilerin zararlı faaliyetleriyle uğraştı ve olaylar sonucunda 1915'te Sevk ve İskan Kanunu'nu çıkarttı.

⁶⁰ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Recep Kara, **Sorularla Ermeni Meselesi**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul, 2008, s.346.

Osmanlı Devleti Sevk ve İskan Kanunu'nu çıkarttıktan sonra sevk başladı ancak sahipsiz çocukların sevk dışında bırakılmasının şimdilik bir sakıncası olmadığı kararlaştırıldı⁶¹. Ayrıca sevk edilen Ermenilerin 10 yaşından küçük çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmesi düşünülüp çocuk sayısının bildirilmesi ve bölgedeki yetimhanelerin durumuna yönelik bilgi Diyarbakır, Adana, Maraş, Trabzon ve diğer bölgelerden istenerek çocukların başıboş kalmaması devlet tarafından hedeflendi⁶². Aynı zamanda aileleri güneye gönderilmiş kimsesiz çocukların evlatlık olarak verilme kararı da alındı⁶³. 12 Temmuz 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara sevk sırasında kimsesiz çocukların hayatlarını devam ettirebilmeleri için Ermeni ve yabancı olmayan köy ve kasabalardaki ileri gelen ailelerin yanına verilmesi aynı zamanda durumu olmayan ailelerin yanına verilen çocuklar için çocuk başına aylık 30 kuruş ödeneğin Muhacirin Tahsisatı'ndan ayrılması karara bağlandı⁶⁴. Yine 9 Ağustos 1915'te kimsesiz çocukların İslam köylerine dağıtılabileceğine yönelik Halep'e gönderilen telgrafta çocukların ortada kalmamasına dikkat edildiği söylenebilir⁶⁵.

Bunların yanı sıra çocukların kendilerine ait taşınmaz mal ve miraslarının da korunması konusuna önem verildi. Çocuklardan din değiştirmiş, evlenmiş veya güvenilir kimseler yanında olanların kendilerine ait taşınmaz mal ya da murisleri ölenlerin paylarına düşen hisselerin verilmesine karar verildi. Bu konunun önemi vilayet ve mutasarrıflıklara bildirildi. Sevkin tüm kademelerindeki gibi bu konu üzerinde de Dahiliye Nezareti titizlikle durdu ve yapılması gerekenleri belirtti⁶⁶.

Bunun yanı sıra yabancı misyonerlerin yetimhanesinde gözetim altında olan çocuklar da sevk dışında kaldılar. Örneğin, Bilecik yakınında Muratça'da Maria'nın himayesindeki çocuklar sevk dışında bırakıldı⁶⁷. Ayrıca Adana Haruniye'de bulunan Alman

⁶¹ BOA, DH. ŞFR, 54/163.

⁶² BOA, DH. ŞFR, 54/150.

⁶³ Gürun, **a.g.e.**, s.317.

⁶⁴ Bakar, **a.g.e.**, s.102.

⁶⁵ BOA, DH. ŞFR, 54-A/325.

⁶⁶ BOA, DH. ŞFR, 54-A/382.

⁶⁷ BOA, DH. ŞFR, 55/49.

misyonerlerinin yetimhanelerindeki çocuklarında sevk dışında bırakılması ile ilgili talimat bölgelere iletildi⁶⁸.

Bu dönem misyoner binalarında görev yapmakta olan Ermeniler mevcuttu. Hükümet Maraş'a göndermiş olduğu telgrafla Alman yetimhanelerinde çalışan Ermenilerin sayısının bildirilmesini istedi. Bu istek üzerine iki adet hizmetli ile sekiz öğretmenin Ermeni olduğu bilgisi verildi. Bazı yerle de yabancı misyonerlerin yetimhanelerinde çalışmakta olan Ermenilerin saldırılara maruz kaldıkları bildirilmesine rağmen Maraş'ta görev yapan Paula Schafer'in işini herhangi bir zorluk yaşamadan yaptığı Alman misyoner raporunda yer almaktadır⁶⁹.

Sevk edilecek Ermeni grupları arasında bulunan çocuklar içinde genel bazı düzenlemeler yapıldı. 7 Ekim 1915 tarihinde yapılan düzenlemenin sevk grupları arasındaki çocukları kapsadığını söyleyebiliriz. Kafilelere katılacak çocukları da önemseyen Osmanlı Devleti kafilelerde yer alan çocuk sayısı kadar en az 150 binek hayvan temini ve bu hayvanlara öncelikli olarak çocukların binmesi ve iki günlük yiyeceklerinin temini ile yola çıkılmasını istedi. Sevk esnasında demiryolu ile öncelikli olarak çocukların, yaşlıların, kadınların ve hastaların sevkini gerçekleştirilecekti. İlk olarak çocukların barınacağı yerlerin inşa edilmesi de öncelikli konular arasındaydı. Dahiliye Nezareti 28 Ekim 1915'te erkeği olmayan kadın veya yetimlerin kendilerine gösterilen yerlere gitmemeleri halinde kafileden ayrılarak istasyonların olduğu il ve köylere gönderilmesi kararlaştırdı⁷⁰.

Göç devam ediyor ve kış geliyordu. Kış koşullarının çocuklar için ağır olabileceği bir gerçektir. 25 Kasım 1915'te Talat Paşa Mamüretülaziz valisi Sabit Bey'e göndermiş olduğu bir telgrafta, kış döneminde erkekleri olmayan Ermeni kadın ve çocukların sevkinin güçlüğünden ve her kafileye güvenilir memurların eşlik edemeyeceği gerekçesiyle kadın ve çocukların köylere dağıtılmasının daha uygun olduğunu belirtti⁷¹.

⁶⁸ BOA, DH. ŞFR, 55/43.

⁶⁹ Nejlâ Günay, "Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri", *Bellekten*, C.73/267(Ağustos,2009), s.575.

⁷⁰ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, Babil yay., Ankara, 2005, s. 50.

⁷¹ BOA, DH. ŞFR, 58/124.

Ayrıca Adana, Diyarbakır, Halep, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Edirne Musul vilayetleriyle İzmit, Canik, Kayseri, Maraş, Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına 27 Aralık 1915'te bir telgraf merkezden gönderildi. Bu telgrafta Ermeni yetimler için bu zamana kadar yapılanlar ve yetimlerin durumlarının yanı sıra şartlara göre bu çocukların ahaliden nüfuzu olan kişilere dağıtılmasıyla beraber bunların sayısının ne kadar olduğu da acilen İstanbul'a iletilmesi istendi⁷².

Verilen bilgilerden görüldüğü üzere ilk etapta hükümetin gerek sevk olunan çocuklar gerekse sevk dışında tutulan çocuklar için düzenlemeler yaptığı bir gerçektir. Yetimleri nüfuzlu ailelerin yanına vermek veya yetimhanelere yerleştirme politikasını izleyerek zorlu savaş koşullarında çocuklara yönelik çalışmaları titizlikle yaptığını söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti yetim sayısının artmasına bağlı olarak yetimhanelerin yetersiz kalması durumundan dolayı doğudaki Ermeni çocuklarını yerleştirmek için yeni bir yetimhane açılmasına karar verdi. İlk olarak Urfa'da yeni bir yetimhane açtı. Bu civardaki Ermenilerle ilgilenen Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'in gayretleri sonucu açılan Urfa Yetimhanesi'ndeki çocuklarla bazı Ermeni kadınlar ilgileniyordu. Urfa'dan sonra Mamüretülaziz valisinin çabaları sonucu burada da bir yetimhane açılarak 700 Ermeni çocukların 10 veya 15'i ile ilgilenmek üzere Ermeni hemşireler görevlendirildi. Bunu Diyarbakır'da açılan 1000 kişilik yetimhane izledi. Bu gelişmelerin yanı sıra Halep ve çevresinde bulunan Ermeni yetimlerin o bölgede muhafazasının zor olabileceği düşüncesinden ötürü bu yetimlerin kuzeye doğru ülkenin içlerine sevkinin daha doğru olacağı düşünüldü. İaşelerin muhacirin tahsisatından karşılanması istendi ve yetimler Sivas, İzmit Konya ve Adapazarı vilayetlerine gönderildi⁷³.

Ermeni çocuklar için yoğun çaba harcayan aktörlerden biri olan 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'yı hatırlamak ve çalışmalarını göz ardı etmemek gerekir. Cemal Paşa Türk ordusu da dahil Araplar ve Ermenilere zorlu savaş koşullarında kendi bünyesindeki erzaktan yardımlar yaptı⁷⁴. Ayrıca Ayin Tura Manastırı'nı yetimhaneye çevirerek Türk, Ermeni ve

⁷² Hasan Babacan, "Ermeni Dul ve Yetimleri ile Osmanlı Devleti'nin Bunlara Karşı Takip Ettiği Politikalar", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C.2, Erciyes Üniversitesi yay., Kayseri, Ocak, 2007, s.285.

⁷³ Atnur, **a.g.e.**, s.54-55-56.

⁷⁴ **A.g.e.**, s.58-59.

Kürtlerden oluşan yetimlerin bakımının burada yapılmasını sağladı. Bunun yanı sıra Cemal Paşa Şam'daki Ermeniler tarafından idare edilen yetimhanelere de yardım yapmaktan kaçınmıyordu. Kudüs'teki Yahudi ve Hristiyan yetimhaneleri ile Halep'teki Ermenileri barındıran iki yetimhaneye de erzak yardımı yapıyordu. Halide Edip ve Dr. Lütfü Bey sayesinde Ayin Tura Yetimhanesi'ndeki çocukların gerekli bakımı düzenli olarak yapılıyor yatakhane ve aşhane sorunları tek tek hallediliyordu⁷⁵. İstanbul'dan getirttiği Halide Edip ve arkadaşlarının yardımları ile Beyrut, Şam ve Cebellübnan'da ciddi çalışmalar yapan Cemal Paşa, 3000-4000 genç kız ve kadının devam ettiği Beyrut sanayi okullarını da açtı⁷⁶.

Yabancı kaynaklara bakıldığı zaman Cemal Paşa'nın Ermeni yetimler için yaptığı çalışmalardan bahsedildiğini görebiliriz. Alman misyoner kayıtlarında Ermeni yetimleri için 4. Ordu bölgesinde yaptıkları çalışmalarda Cemal Paşa'dan yardım gördükleri ve çalışmalarını olabildiğince rahat yürüttükleri gibi bilgiler aktarılmaktadır. Bölgedeki Amerikan misyonerler de Cemal Paşa'nın Ermeni yetimlere şefkatle yaklaştığını aktarmaktadırlar⁷⁷.

Halide Edip'in Cemal Paşa'nın davetinin ardından bölgeye gitmesi, yetim çocukların durumu ve onlar için yapılan çalışmaların neler olduğuna yönelik anlatımları da önemlidir. Halide Edip çocuklarla ilk karşılaşması ve ardından tanık olduğu manzaranın nasıl kötü olduğunu hüznüyle ifadelerle anlatmaktadır⁷⁸. Eylül 1916'da İstanbul'a geri giden Halide Edip, Cemal Paşa'nın daveti üzerine tekrar Lübnan'a giderek bazı eğitim çalışmalarının ardından Ayin Tura Yetimhanesi'ni düzenlemek ile ilgili görevlendirildi. Karşılaştığı manzara o dönemin şartları altında birçok yetimhanede görülebilecek türden olsa da kötüydü. Bu durumu şu şekilde kaleme aldı; *“Daha evvel de dediğim gibi oranın müdür ve müdürün seçtiği heyeti yetimhaneye yerleştirdikten sonra, benim vazifem sadece müfettişliğe inhisar edecekti. İstanbul'dan gelen heyet ikinci kanunun ilk haftasında işe başladıkları zaman, yetimhane inanılmaz bir sefalet ve pislik içindeydi. İntizam diye bir mefhum yoktu. Bütün idare a'dan z'ye kadar, iki tane iyi yürekli, fakat aciz kadın, birkaç erkek, bir düzine askere terk edilmişti. Sekiz yüz küsur çocuğun beş yüzden fazlası hasta idi. Her çocuk, bazen*

⁷⁵ A.g.e, s.59.

⁷⁶ A.g.e, s.59.

⁷⁷ A.g.e, s.59.

⁷⁸ A.g.e, s.60.

üç çocuğun işgal ettiği yataklar, her eşyanın üstü bit içinde. Hatta taş koridorda yürürken önünüzde hareket halinde akıp giden bit akışına basıp geçerdiniz. Bu satırları yazarken, Brodin, 'in son günlerde çıkan hatıratındaki bir parçanın ne kadar realiteye yakın olduğunu, ancak o günlerde, yetim çocuklar cehennemini görmüş olanlar takdir ederler. "Kuvvetleri ve yiyecekleri yoktu, kuvvetleri yetse bitleri yerlerdi, fakat bitler daha kuvvetli olduğu için onları yedi" Mamañih Ayin Tura'da yiyecek yok denilemezdi. Fakat hiçte bir intizama tabi değildi. Çocukların bir kısmı İskorba tutulmuştu. Çocukların hemen hepsi küçük, büyük, hasta veya ayakta, artık insan yavrusu olmaktan çıkmışlardı. Hayvanlar nasıl bütün ihtiyaçlarını her yerde defederlerse bu çocuklar da, alenen yatak içinde ve dışında aynı şeyi yapıyorlardı. Kıyafetlerinden ve yüzlerinden bazı çocukların hangisi kız, hangisi oğlan bilemezsiniz. Fakat garip bir insiyakla kız çocukların bazısı, belki aileleri tarafından delinmiş olan kulaklarının deliğinden bir tire parçası geçirilmiş, küpe gibi bağlanmıştı"⁷⁹.

Dr. Lütfi ve Halide Edip'in yoğun çalışmaları meyvelerini verdi ve yetimhanenin bu trajik görünümünü ortadan kalktı. Yetimhaneye düzen ve sağlık egemen oldu. Çocukların kendi ihtiyaçlarını karşılıyor olmasının yanı sıra kavgalarda bitti. Çocuklar neşe ile hayatlarını sürdürüyorlardı. Halide Edip, 1917 Haziranı'nda İstanbul'a gidip Eylül'de geri döndü ve bu zaman zarfı içinde Lütfi Bey yönetiminde yetimhane daha da düzelmişti. Ayrıca çocukların velileri yetimhaneye gelip kimliklerini gösterdikleri zaman çocukları velilerine veriliyordu⁸⁰.

Ayrıca kendisiyle Cemal Paşa'nın arasında yetimhane ile ilgili bir hayli tartışma yaşandığını anlatan Halide Edip, bu tartışmaların Ayin Tura'ya alınan Ermeni çocuklarına Türk ve Müslüman isimlerinin koyulmasına kendisinin karşı çıktığından kaynaklandığını söylüyordu. Ancak Cemal Paşa, kendisinin de yardımda bulunduğu Şam'da Ermeni yetimhaneler olduğunu, buradaki yetimhanelere sadece Ermeni çocuklar alındığını belirtiyordu. Hiç birinde daha fazla çocuk alacak yer olmadığı gibi ek yetimhane yapmak için yeterli para kalmamıştı. Ayin Tura Müslüman yetimlerinin barınmasına yönelik olup burada yer vardı. Ermeni yetimhanelerine alınamayan Ermeni çocuklar Ayin Tura'ya alınırken Türk veya Müslüman ismi vermek zorunluluğu bulunuyordu. Ama bunun yanı sıra

⁷⁹ Halide Edip Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, İstanbul, 1996, s.254,259-260'dan akt.: Atnur, **a.g.e**, s.61-62.

⁸⁰ **A.g.e**, s.62.

çocuklara din dersi verilmiyordu. Kısacası Ermeni çocuklarını Müslümanlaştırmak gibi bir amaç bulunmuyordu⁸¹.

Ermeni yetimler belirlenen konular doğrultusunda öncelikle kendi dini eğitimini alabilecekleri cemaatlerinin yanına yerleştirilmeleri ancak buralar yetersiz kalması anında Müslüman aileler yanına yerleştirilmeleri söz konusuydu. Müslüman ailelerin yanına İslam terbiyesine göre yetiştirilmeleri için verilen çocuklar açısından bu bir din değiştirme anlamına gelmesi durumu vardı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Ermeni yetimlerinin tamamını Müslümanlaştırma gibi bir hedefi olmuş olsaydı bu çocukların yabancı misyonerlerin sahip olduğu Ermeni yetimhanelerine vermesi söz konusu olmazdı. Bazı Müslüman yetimhanelerine kayıt yaptırırken Müslüman ismi almış olmalarına rağmen buralarda din eğitimi verilmesi gibi bir durum söz konusu değildi. Zaten o dönemin şartlarına bakılacak olursa dini eğitim verecek insanı bulmakta kolay iş değildi. Yaş olarak küçük olan Ermenilerin yanlarında kaldıkları ailenin dini yönlerinden zaman zaman etkilenmiş olması doğaldır. Ancak amaç ortada kalan bu çocukların hayatlarını sürdürebilmelerini sağlamaktır. Ortada kalan bu çocukların bir kısmına misyonerlerin kontrolündeki yetimhanelerde barındırıldığı, bir kısmına da Müslüman ailelerin sahiplendiği gözden kaçmamalıdır⁸². Dini yönde zorlamaların yanı sıra önemli olup üzerinde durulan konu Ermeni yetimler için hayatta kalmaktı. Dahiliye Nezareti iase konusunda valilikleri sık sık uyarmaktan kaçınmıyor ve her fırsatta ihtiyaç durumunda daha fazla yardım yapılabileceğini belirtiyordu⁸³. Bu doğrultuda Ulukışla'da bulunan büyük bir kısmının çocukların ve kadınların oluşturduğu Ermeniler için az ekmek yardımı yapıldı şikayetleri üzerine Talat Paşa Niğde Mutasarrıflığını uyarmaktan kaçınmadığını ve Ermenilerin gerekli yardımları almasını Devlet politikası olarak uyguladığını söyleyebiliriz⁸⁴.

Ermeni yetimlerin korunması için çaba harcayan diğer önemli kişilerden bir başka isim olarak Kazım Karabekir'den de söz etmek gerekir. Ermeni ayaklanmaları ve savaş dönemlerinde sahipsiz kalan altı bin yetime sahip çıktığı bilinmektedir. Bu sebeple

⁸¹ Mehtap Dağcı, "Osmanlının Son Dönemlerinde Devlet-Toplum Arasındaki İnsani Boyut: Osmanlı Devleti'nin Ermeni Yetimlerine Karşı Tutumu", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C.3, Erciyes Üniversitesi yay., Kayseri, Ocak, 2007, s.123.

⁸² Babacan, **a.g.m.**, s.288-289.

⁸³ **A.g.m.**, s.289.

⁸⁴ Atnur, **a.g.e.**, s.69-70.

Karabekir Paşa'ya Trabzon Ermeni Yetimler Okulu öğrencileri tarafından tarihi 9 Eylül 1922 olup altında *Yetimler Babası kahraman Kazım Karabekir Hazretleri'ne* yazılı bir fotoğraf hediye olarak verildi. Kazım Karabekir yetimler için kalacak yer, yemek gibi yardımların ötesinde anaokulundan meslek lisesine kadar oluşturduğu okullarda çocukların eğitiminden yakından ilgilendi. Kazım Karabekir yazdığı *Şarklı İbret* kitabında çocuklar için yazdığı marşlara piyeslere yer verdi. Yetimlerin bir kısmı ile de Gürbüzler Ordusu kurdu ve askeri eğitimin yanı sıra kayak dersleri de almalarını sağladı. Bu askerlerden başarılı olanlar Bursa ve Kuleli Askeri Liseleri'ne gitmeleri sağlandı⁸⁵.

Savaş devam ediyor, Sevk ve İskan Kanunu kapsamında yapılanlar denetleniyordu. Ek önlemler alınıyordu. Kimsesiz ve korunmaya muhtaç Ermeni aileler için genel bir emirname 30 Nisan 1916 tarihinde yayınlandı. Bu emirnamenin maddeleri şunlardır:

“a) Erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek, işlerinin muhacirin tahsisatından verilmesi,

b) 12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde, zengin Müslüman ailelerin yanına verilerek yetiştirmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması,

c) Hali vakti yerinde olmayan Müslüman ailelere ise muhacirin tahsisatından, çocukların iş masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi,

d) Genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla, Müslüman erkeklerle evlenmelerine, izin verilmesi yer almaktaydı”⁸⁶.

Emirnameden anlaşılacağı üzere devlet, yetimhanelerin yeterli olmamasından dolayı ek seçenekler geliştirmek istediği söz konusudur.

⁸⁵ Dağcı, **a.g.m.**, s.123-124.

⁸⁶ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 83-84.

Kimsesiz Ermeni çocukları için mevcut yetimhanelerin sayısının yetersizliği probleminden dolayı yabancılara ait bir takım manastırlar da yetimhane yapıldı. İstanbul'da bulunan ve geçici olarak yetimhane olması için el konulan binalardan bazıları, Notre Dame de Sion, Yedikuledeki İtalyan Mektebi ve Ermeni Hastanesidir. Öte yandan Galata'daki Rus Manastırı, St. Joseph Mektebi gibi çok sayıda İngiliz, İtalyan, Fransız, Rus binalarıdır⁸⁷.

Savaşın sürdüğü yıllarda dönemin zor şartlarının getirdiği sıkıntılar ve kimsesiz çocukların sayılarındaki artış sebebiyle 1917'de Himaye-i Etfal ve Kadınları Çalıştırma Cemiyetleri kuruldu. Hilal-i Ahmer başta olmak üzere birçok hayır kurumu kimsesiz çocukların savaş dönemi acılarını dindirmek amacıyla Darü'leytam ve Himaye-i Etfal Cemiyetine yardım etmekten geri kalmıyorlardı. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin himayesinde bir hayli kimsesiz çocuk bulunuyordu. İstanbul'da barınan bu çocuklara ek olarak yaklaşık 1800 çocuğun daha İstanbul'a gönderilebileceği haberi üzerine, cemiyet bu kadar fazla sayıda çocuğun bakımının güç olacağını belirterek Dahiliye Nezareti'nden yardım istedi. Cemiyet bu kimsesiz çocukların bir kısmının Dahiliye Nezareti'nin uygun bulunduğu işyerlerinde çalışabilmeleri veya evlatlık olarak uygun bulunan ailelerin yanına verilmelerini talep etti. Bu uygulama ile savaşın zor şartlarında çocukların emekleriyle kendilerinin bakımlarının sağlanması amaçlandı. Sevk İskan Dönemi ve Pontus Rum isyanı sırasında Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgelerinde kimsesiz kalan çocuklar Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'ne sığınmış olup bu çocukların bakımlarının uygun işlerde çalıştırılarak sağlanması konusunda ilgili vilayetlere Dahiliye Nezareti yazı gönderdi⁸⁸.

Tüm bunlardan ayrı olarak bir de bu dönem karşımıza göç ettirilen ailelerden bazılarının geri döneceklerine olan inançları ve göçün çocukları için ağır olacağı düşüncesiyle çocuklarını güvendikleri Türk ailelerin yanına bıraktıkları söylenmektedir. Türk aileler de bu çocukların bakımlarını üstlenmekten çekinmeyerek bu konuda gönüllü oldular. Bu durum ile savaş döneminin birçok zorlu şartları arasında az da olsa devletin nefes alması sağlandı⁸⁹.

⁸⁷ Dağcı, **a.g.m.**, s.124.

⁸⁸ **A.g.m.**, s.124-125-126.

⁸⁹ Erhan Başyurt, **Ermeni Evlatlıklar Saklı Kalmış Hayatlar**, Karakutu yay., İstanbul, 2006, s.35.

Sevk ve İskan döneminde bir diğer unsur misyonerlerdi. Osmanlı Devleti savaş döneminin zorlu koşullarında misyoner kurumlarının birçoğunu yetimhaneye çevirdiği bilinmekteydi. Ayrıca öğrencisi kalmayan misyoner okullarının da kendilerini yetimhaneye çevirdiği söylenebilir. Ancak Osmanlı Devleti misyonerlerden sadece Hristiyanlara değil Müslümanlara yönelik yardımlarda bulunmasını istiyordu. Bu misyonerlik çalışmaları doğrultusunda savaş döneminde özellikle öne çıkan Alman ve Amerikalı misyonerleri görmekteyiz⁹⁰.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Ermeni yetimlere yardımlarda bulunan Hülfsbund ve Deutscher Orient-Mission'dur. Hülfsbund (Hilfsbund?) ilk şubasını 20 Şubat 1897'de Harput'ta açtı. Alman Şark Misyonu'nun merkezi durumunda olan Urfa'da Ermeniler için yetimhane ve klinikler açıldı. Doğudaki Ermeniler üzerinde yoğunlaşan Almanya, buralardaki Ermeniler için Almanya Ermeni Yardım Derneği ile Alman Ermeni Cemiyeti'ni kurduğu görülmektedir⁹¹.

Bir Alman misyoneri olan Beatris Rohner yaklaşık 320 Ermeni yetimini Halep'te bakım ve ihtiyaçlarını üstlendi. Osmanlı Devleti bu çalışmaların ardından bu bölge için Rohner ve birlikte çalıştığı kişilerin herhangi bir zararı olup olmadığı ile ilgili Halep vilayetinden bilgi istedi⁹².

Halep'te etkin bir biçimde çalışan Rohner bakımını üstlendiği çocukların sayısını 720'ye çıkarttı. Halep Alman Konsolosu ise Alman Orient Bankası ile bölgeye gönderilen Amerikan paralarının yardım çalışmalarının en önemli gücü olduğunu belirtiyordu. Buradan da anlaşabileceği üzere bu bölgedeki Alman faaliyetlerinde Amerika'nın yardımları söz konusudur⁹³.

Osmanlı Devleti'nin güney bölgesinin çocukların yaşamı için zorlu olacağı görüşü üzerine buradaki çocukları kuzeye doğru sevk edilmesi kararı alınınca Rohner'in bakımındaki çocuklarda buralardan sevk edildi. Türk ve Amerikalı yetkililer Rohner'e

⁹⁰ Dağcı, **a.g.m.**, s.127.

⁹¹ Atnur, **a.g.e.**, s.97-98.

⁹² Dağcı, **a.g.m.**, s.127-128.

⁹³ Atnur, **a.g.e.**, s.104-105.

bölgedeki yardım çalışmalarının düzenlemesi konusunda teklif götürdü ve bu doğrultuda Rohner 1200 kadar çocuğa sahip çıktı. Rohner yüzlerce çocuğu açlık ve hastalıktan bölgede kaldığı iki buçuk yıllık sürede korudu⁹⁴.

Yahudi kökenli bir İsviçre vatandaşı olan bay ve bayan Künzler Urfa'da Ermeni çocukları için önemli çalışmalarda bulunan bir başka yabancı isimlerdi. Künzler çifti Amerikan, Alman ve İsviçre yardımları ile yaklaşık 2000 çocuğun bakımlarını üstlendiler. 1917 yılının sonuna gelindiğinde Bayan Künzler resmi makamlardan gizli tutarak kendi çabasıyla açtığı iki evde çocukların eğitimi ile uğraştı. Ancak yetkililerin olayın farkına varması sonucu bu iki evde kapatıldı⁹⁵.

Bir diğer yandan Amerikalılar tarafından American Comitee For Armenian Syrian Relief adı ile bir örgüt 20 Kasım 1915'te kuruldu. Ermeniler için büyük propagandalarla ciddi miktarlarda para toplayan bu örgüt 1915'de 6.000.000 dolar ve 1916 yılında 20.000.000 dolar kadar parayı topladı. Toplanan bu büyük paralar öncelikle İstanbul'daki Amerikan elçiliğine geliyor ve buradan misyonerlere dağıtılıyordu. Bu yardımlarla 1916'da Halep bölgesinde 2000 kadar çocuğun bakımı sağlandı⁹⁶.

Yoğun çalışmalar yapan bir başka Amerikalı Marry Graffam'dır. Graffam Sivas'taki Amerikan okulunda Ermeni kızları ile yakın olarak ilgileniyordu. Sivas'a çok sayıda kızın geldiğini belirten Graffam, 55 kişilik yetimhanede 110 kişi bulunduğunun ve bu durumdan Türklerin haberinin olmadığını belirtmekteydi⁹⁷.

Henry Atkinson adındaki bir başka Amerikalı misyoner de Harput'taki hastanesini Ermeniler için yardım merkezi yaparak tıfúsle etkin olarak mücadele ediyordu. Atkinson, çalışmalarının ardından Enver Paşa tarafından madalya ile ödüllendirildi. Harput'taki misyoner binalarına sahip çıkan Ernest W. Rigss de yoğun çalışmalar içinde bulunmuşsa da 1917'de Amerika'nın savaşa girmesi ile bölgeyi terk etmek zorunda kaldı⁹⁸. O dönem

⁹⁴ Dağcı, **a.g.m.**, s.128.

⁹⁵ Atnur, **a.g.e.**, s.106-107.

⁹⁶ **A.g.e.**, s.87-89.

⁹⁷ Dağcı, **a.g.m.**, s.129.

⁹⁸ **A.g.m.**, s.129.

yardımlarını yapan diğer kişilerin, Doktor Freud D. Shepard, Danimarkalı Karen Jeppe, Francis H. Leslie, Robert S. Stapleton, Emma D. Cushman, İsabella Harley, Maria Jacobsen, Janet McKay ve Alice Carr gibi isimler olduğunu söyleyebiliriz⁹⁹.

1917'de Amerika'nın savaşa girmesi birçok misyonerin Osmanlı topraklarını terk etmesine sebep oldu. Bu olayın ardından diplomatik ilişkiler askıya alındı ve bölgedeki Amerikan çıkarlarını koruma işini İsveç Büyükelçiliği üstlenerek gerekli yardımlar Osmanlı topraklarına bu yolla dağıtıldı¹⁰⁰.

Amerika'nın savaşa girmesi ardından diplomatik ilişkiler kesilmiş olsa da Osmanlı-Amerikan tarafsızlığını savunan Barton ve çevresindeki misyonerler bir takım girişimlerinde başarılı olarak kısmen de olsa misyonerlik çalışmalarının Osmanlı ülkesinde devamlılığını sürdürmesini sağladı¹⁰¹.

Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti misyoner çalışmalarına izin veriyordu. Savaş yıllarında Alman ve Amerikan misyonerlerin çalışmalarının yoğunluğu gözlemlenmektedir.

2.2 Mütareke Dönemi Yetimler

1918 Mondros Mütarekesi ile birçok şey Osmanlı Devleti için değişiyordu. İtilaf Devletleri ve onların desteğini arkasına alan Ermeniler Osmanlı Devleti'ne bir takım kararlar aldırıyorlardı. Bunlardan bir tanesi de Sevk ve İskan döneminde Müslüman ailelerin yanına verilmiş Ermeni çocukların Ermenilere teslimine yönelikti. Adana vilayetine gönderilen bir telgrafta Müslüman ailelerin yanında olan Ermeni çocuklardan kimsesiz olup ailesi bulunamayanların kendi cemaatlerine teslim edilmesi, o da yoksa Adana'daki Ermenilere teslimi ancak bunların kabul etmemesi durumunda hükümetin çocukları koruyacağı ve yaşlarının sağlanacağı belirtildi¹⁰².

⁹⁹ Atnur, **a.g.e.**, s.92-93.

¹⁰⁰ **A.g.e.**, s.95.

¹⁰¹ Dağcı, **a.g.m.**, s.129.

¹⁰² **BOA**, DH. ŞFR., 94/56.

Daha sonra 18 Ocak 1919 tarihinde Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van Vilayetleri'ne ve Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Karasi, Menteşe, Teke, Kayseri, Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde, Erzincan Mutasarrıflıkların'dan Ermeni çocuklarının Ermeni cemaatlerine teslim edilmesi istendi. Cemaatlerin olmadığı yerlerde ise hükümetçe bu çocuklar emniyet altına alınacaklarını gönderdiği telgrafla bildirdi¹⁰³.

Sevk sırasında Müslüman ailelerin yanına yerleştirilmiş olan Ermeni çocukların tespiti ve Ermenilere geri iadesine yönelik emirler devam ediyordu. Müslüman ailelerin yanında bulunduğu bildirilen Ermeni çocukların Ermenilerden oluşmuş komisyona teslimi ve iaşesi devamlı isteniyordu¹⁰⁴. Ancak 20 Ocak 1919'da Konya'ya gönderilen bir yazı ilgi çekicidir. Barınmakta oldukları Müslüman ailelerin yanından alınıp cemaatlerine teslim edilen çocukların kaçarak sokaklarda kaldığı bu çocukların toplanarak tekrar iade edilmesi isteniyordu. Aynı olay İstanbul'da da gerçekleşti. Kaçan çocuklar eski evlerine gitse de, cemaatlerine geri dönmek istemese de müdüriyet çocukların kesinlikle kabul edilmeyip iade edilmesi kararını aldı¹⁰⁵.

İngilizlerin yoğun desteğini alan Ermenilerin, evlatlık olarak verildikleri evlerden geri topladıkları çocukların sayısı 1919-1922 yılları arasında 22 bin 883 kişiyi buldu¹⁰⁶.

Teslimler sırasında yaşanmış sorunlardan biri de, kimliği tam olarak belli olmayan çocuklardı. Müslüman ailelerinin yanında bulunan çocukların kimliklerinin tespiti için büyük çaplı araştırmalar yapıyordu. Sonuca göre çocuklar kendi dindaşlarının yanına sevk ediliyordu¹⁰⁷. Bu geri toplanmalar sırasında Müslüman çocukların alınmamasına dikkat edilmesi konusunda Dahiliye Nezareti vilayetleri ve mutasarrıflıkları 20 Şubat 1919'da gönderdiği yazı ile uyarıyordu. Akrabalarına veya cemaatlerine verilen Gayr-i Müslim

¹⁰³ BOA, DH. ŞFR., 95/163.

¹⁰⁴ BOA, DH. ŞFR., 96/76.

¹⁰⁵ Atnur, a.g.e., s.136.

¹⁰⁶ Başyurt, a.g.e., s.44.

¹⁰⁷ Atnur, a.g.e., s.148.

çocukların yanı sıra Müslüman olan çocukların Hristiyanların eline geçmesine yönelik bir karışıklığa fırsat verilmemesi de isteniyordu¹⁰⁸.

İstanbul'un işgal yıllarında diğer bir sorun İngilizlerin baskısı ve gücü ile yapılan haksız uygulamalardı. Ermeni yetimhanesi yapmak için binalara el koyan İngilizler, kira ödeme yoluna gitmiyorlardı. İngilizlerin bu yaptığı tam bir kanunsuzluktu. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu durumlar karşısında bir yaptırım uygulayacak gücü de yoktu¹⁰⁹.

İstanbul'da yetimlerin sayısında artış vardı. Osmanlı Devleti elinden geldiğince Ermenilere yönelik yardım çalışmalarına destek oldu. Bu yıllarda Anna Welles Brown İstanbul'da bulunan Ermeni yetimhanelerini ciddi bir inceleme altına alarak 25 adet Ermeni yetimhanesi sırasıyla şu şekilde belirtiyordu¹¹⁰;

	Yetimhane	Çocuk Sayısı	Bulunduğu Yer
1	Tarafsız Yuva	3-20	Şişli
2	Kızıl Haç Yuvası	45	Beşiktaş
3	Anaokulu Yetimhanesi	155	Beşiktaş
4	Anaokulu Yetimhanesi	70	Kuru Çeşme
5	Mülteci Yuvası	40	Üsküdar
6	Arnavutköy Kızlar Yetimhanesi	90	Arnavutköy

¹⁰⁸ BOA, DH. ŞFR., 96/248.

¹⁰⁹ Atnur, a.g.e., s.205.

¹¹⁰ Dağcı, a.g.m, s.135-136.

	Yetimhane	Çocuk Sayısı	Bulunduğu Yer
7	Ermeni Yetimhanesi	100	Balat
8	Kızlar Yetimhanesi	170	Ortaköy
9	Ermeni Yetimhanesi	100	Kumkapı
15	St. George Yetimhanesi	55	Galata
16	Kalfayan Yetimhanesi	66	Hasköy
17	Boyacıyan Yetimhanesi	45	Bakırköy
18	Esayan Yetimhanesi	86	-
19	Arnavutköy Erkekler Yetimhanesi	90	Arnavutköy
20	Narlıkapı Yetimhanesi	150	Narlıkapı
21	Karagözyan Yetimhanesi	120	Şişli
22	Ermeni Merkez Yetimhanesi	1000	Çengelköy
23	Beylerbeyi Sanayi Mektebi	247	Beylerbeyi
24	Trahom Yetimhanesi	133	Hasköy
25	Yedikule Trahom Yetimhanesi	330	Yedikule

	Toplam	3827	
--	---------------	-------------	--

Tablo 1: Mehtap Dağcı, “Osmanlının Son Dönemlerinde Devlet-Toplum Arasındaki İnsani Boyut: Osmanlı Devleti’nin Ermeni Yetimlerine Karşı Tutumu”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C.3, Erciyes Üniversitesi yay., Kayseri, Ocak, 2007, s.135-136.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı döneminin en sıkıntılı anlarında beş cepheye asker yetiştirme gayretinin yanı sıra iç ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kaldı. Savaşın en çetin döneminde yabancı ülkelerin desteğini alan Ermeniler kıyıma başlayınca, Osmanlı Devleti Sevk ve İskan Kanunu çıkarttı. Pek doğaldır ki bu buhranlı dönemden en çok etkilenen çocuklar olabileceğini söylemek doğru olacaktır. Osmanlı Devleti bu yer değiştirme kanunu ile beraber kimsesiz çocukların durumu ile de yakından ilgileniyordu. Çocukların ihtiyaçlarını karşılayan Osmanlı Devleti, mevcut yetimhanelerin kullanılmasının yanı sıra pek çok ilave yetimhaneyi kurarak çocukların hayatlarını sürdürebilmeleri yolunda adımlar atıyordu. Fakat savaş şartlarının ağırlığı ve mevcut yetimhanelerin yetersizliği gündeme gelince çocukların Müslüman ailelerin yanına yerleştirilmesi yönünde uygulamaları yürürlüğe soktu. Toplumun aynası olan çocukların, başıboş ve bakıma muhtaç durumda olması kabul edilebilir değildi. Bu nedendir ki çocukların ihtiyaçlarının sağlanması, eğitim ve terbiyelerinin takipçisi olarak neler yapıldığı konusunda sürekli denetlemelerde bulunduğunu söyleyebiliriz. İlave yetimhaneler veya Müslüman ailelerin yanına yerleştirilen çocukların dışında misyoner binalarını da yetimhane olarak kullanan Osmanlı Devleti zamanla bu misyoner binaları üzerinde hakimiyetini kaybetti. Mütareke dönemine gelindiğinde özellikle İngiliz desteğini arkalarında hisseden Ermeniler ev basmak, Müslüman çocuklara da el koymaya çalışmak gibi usulsüzlükler yapması kaçınılmaz oldu.

Osmanlı Devleti savaş döneminde sürekli olarak üzerine düşeni Ermeni yetimleri konusunda yaptığı bir gerçek olsa da, Mondros Mütarekesi ile eli kolu bağlı duruma geldi ve çoğu zaman İtilaf Devletleri, Ermeniler ve Müslüman halk arasında sıkışıp kaldı.

Sevk ve İskan döneminde, beş muhtelif cephede mücadele eden Osmanlı’nın Savaş döneminin tüm maddi ve manevi olumsuzlukları göz önüne alındığında Ermeni yetimleri için yaptığı çalışmalar son derece önemlidir. Osmanlı Devleti için yetim çocuklar, sadece

Sevk ve İskan sırasında değil devletin varlığını sürdürdüğü dönem boyunca üzerinde titizlikle durduğu bir konu olmuştur. Sevk ve İskan Döneminde de bu hassasiyetle yetimlere yönelik politikalar geliştirilip uygulamaya konulmasına zen gösterildiğini yapılan araştırmalar işığında söylemek mümkündür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERMENİ KADIN VE KIZLARI İÇİN ALINAN ÖNLEMLER

Savaş döneminde öne çıkan bir diğer sorun da Ermeni kadın ve kızlarının durumuydu. Herhangi bir kötü durumun meydana gelmemesi adına devlet bu konuya da müdahale ederek bir takım düzenlemeler yaptı. 18 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Niğde Mutasarrıflığı'na gönderilen şifre telgrafta, Ermeni kızlarından din değiştirenlerin herhangi bir suistimale uğratılmadan Müslümanlarla evlenmelerinin uygun olduğu belirtilmektedir.¹¹¹

Kocası ölmemiş olan Ermeni kadınlarının din değiştirme talepleri kabul edilmeyerek, 24 Kasım 1915 tarihinde Zor Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda Ermeni kadınlarından kocaları ölmüş olanların eğer isterlerse Müslümanlarla evlenmelerinin bir sakıncası olmadığı belirtildi. İlk olarak Müslümanlar için geçerli olan evlilik daha sonrasında isteğe bırakılarak genelleştirildi.¹¹²

30 Nisan 1916 tarihinde Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbakır, Ma'mûretü'l-aziz, Konya, Kastamonu, Trabzon Vilayetleriyle, İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Maraş Urfa, Kayseri, Niğde Mutasarrıflıklarına gönderilen genel bir yazıyla hem çocuklar hem kadınlar için bazı emirler yer almaktaydı. İlgili olan bu emirler;¹¹³

1. Erkekleri askerde veya sevk edilmiş olan ailelerden kimsesiz olanların Ermeni olmayan köy veya kasabalara yerleştirilmeleri ve Muhacirin Tahsisatı'ndan iaşelerinin sağlanması,
2. Genç ve dul kadınların evlendirilmesi,

¹¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **a.g.e.**, s. 85.

¹¹² Bakar, **a.g.e.**, s. 103.

¹¹³ **BOA**, DH. ŞFR., 63/142.

Yine yukarıda bahsi geçen konu ile ilgili, 30 Mayıs 1916 tarihinde Ankara Vilayeti'ne gönderilen telgrafta Ermeni yetimlerinin yanı sıra dulları ile ilgili de yapılması gerekenler bildirildi. Erkekleri göç ettirilmiş veya askerde olan kimsesiz kalan ailelerin Ermeni ve ecnebi bulunmaya yerlere yerleştirilerek muhacirin tahsisatından iaşeleri sağlanması ve bu konuda bilgilendirme yapılması istenmekteydi.¹¹⁴

21-23 Eylül 1916 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığına orada bulunan ve daha önce bahsi geçen Ermeni kızlarının ebeveyni bulunanların ailelerine teslim edilmesi, ailesi bulunmayanların da Darüleytam'a yerleştirilmesi ve burasının muhacirler için misafirhane yapılması istendi.¹¹⁵

7 Ocak 1916 tarihinde Adan Vilayeti'ne gönderilen telgrafta Ermeni dul ve yetimlerine ilgi gösterilmesi ve Ermeni kızlarından kimsesiz olanların kendi cemaatlerine veya ruhani liderlerine teslim edilmesi istenmekteydi. Fakat Ermeni kızlarına veya yetimlerine kendi cemaatleri veya dindaşları sahip çıkmazsa devlet tarafından korunma altına alınması konusunda bilgi verildi.¹¹⁶

9 Ocak 1919 tarihinde Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta çocukların ve hastaların yanı sıra kadınların da araba ile sevkleri istenmekteydi.¹¹⁷

Zorlu savaş şartlarında devlet Ermeni kadın ve kızlarını da koruma yoluna giderek bir takım önlemler alma gayretini gösterdi. Savaş döneminde Türkler ve diğer Müslüman gruplar ile Ermeni kadınları arasında evlilikler yaşandı. Bu evliliklere devletin müsaade etmesi Ermeni kadınlarını korumak amacı taşımaktadır.¹¹⁸

¹¹⁴ BOA, DH. ŞFR., 64/162.

¹¹⁵ BOA, DH. ŞFR., 68/95.

¹¹⁶ BOA, DH. ŞFR., 94/56.

¹¹⁷ BOA, DH. ŞFR., 95/85.

¹¹⁸ Bakar, a.g.e, s. 103.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ERMENİ MALLARININ KORUNMASINA İLİŞKİN DÜZENLEMELER

Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin göç ettirilmesi kapsamında aldığı önlemlerin samimi şekilde uyguladığının bir diğer göstergesi de Ermenilerin sevk kararı sonrası geride bıraktıkları malları konusundaki aldığı kararlardan da anlaşılmaktadır. Amerikan konsolos ve misyoner raporlarında da bahsedildiği gibi, Osmanlı hükümeti Ermenilerin yanlarına alamadıkları malları koruyabilmek ve daha sonrasında ilgililere geri vermek için komisyonlar kurarak bir takım önlemler aldı. Bu komisyonlar hakkındaki bilgilerin doğru analiz edilmesi devletin sevk ve iskana hangi gözle baktığını anlamak ve iyi niyeti görmek açısından son derece önemlidir.¹¹⁹

9 Haziran 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Erzurum'a gönderilen yazıda Sevk edilmiş Ermenilerin geride kalan eşyalarının sahiplerine geri ödeneceğinden dolayı, korunması ve sahipleri adına satılması konusu ele alındı.¹²⁰

10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan geniş kapsamlı talimatname ile sevk edilen Ermenilerin geride kalan malları hakkındaki uygulamaların ne olacağı ve Terk Edilmiş Mallar Komisyonu'nun (Emval-i Metruke Komisyonu) görevleri belirtilmiş oldu. Bu maddeler,¹²¹

- 1. Başka bir yere nakli yapılan Ermenilere ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen araziler ile diğer hususların bu yönetmelik hükümlerine göre idare ve yürütülmesinde görevli daireleri ve yetki dereceleri, aşağıdaki maddelerde yazılı olan ve özel surette teşkil edilmiş kurullara aittir.*
- 2. Bir köy veya kasabanın tahliyesinden sonra nakledilenlere ait ve içinde eşya bulunan bütün binalar idare kurulu tarafından uygun görülecek memur veya özel heyet tarafından derhal mühürlenerek koruma altına alınacaktır.*

¹¹⁹ Çiçek, a.g.e., s. 49.

¹²⁰ BOA, DH. ŞFR., 53/303.

¹²¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 139-142.

3. *Koruma altına alınan eşyanın cins, miktar, takdir edilen kıymetleri, sahiplerinin isimleri ile ayrıntılı olarak kaydedildikten sonra kilise, okul, han gibi ambar olmaya elverişli yerlere naklettirilip, sahipleri belli olacak şekilde ayrı ayrı konularak korunmasına özen gösterilecek ve eşyanın nitelik ve niceliği ile sahiplerini, alındığı ve korunmakta olduğu yerleri gösterir bir kayıt defteri düzenlenerek, aslı yerel idareye ve onaylı sureti Terk Edilmiş Mülkler Kuruluna verilecektir.*
4. *Sahibi bilinmeyen taşınabilir mallar, eşyanın bulunduğu köy adına kaydedilerek korunacaktır.*
5. *Mevcut taşınabilir mallar arasında, bozulması muhtemel olan eşya ile hayvanlar, kurulun uygun göreceği bir heyet tarafından, açık arttırma ile alenen satılarak, bedeli, sahibi tespit edilebildiği takdirde sahibi adına, değilse eşyanın bulunduğu köy veya kasaba adına emanet olarak mal sandıklarına teslim edilecektir. Satılan eşyanın cins, miktar, kıymet, ait olduğu yer, müşterisi ve satış bedeli ayrıntılı olarak özel deftere kaydedilerek, evrak, arttırma heyeti tarafından onaylanacak ve açıklandığı gibi bir kayıt defteri düzenlenerek, aslı yerel idareye ve tasdikli sureti Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulu'na verilecektir.*
6. *Kiliselerde mevcut eşya, resim ve mukaddes kitaplar deftere kaydedilip, tutanağa eklenerek oldukları yerde korunmalarına özen gösterilecek ve daha sonra kilisenin bulunduğu köy halkının iskan edildiği yere idareciler aracılığı ile gönderilecektir.*
7. *Nakledilen halktan her birine ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazinin cins, tür, miktar ve kıymetleri isimleriyle kayıt edilecek ve her köy ve kasabaya ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazi cetvelleri düzenlenerek idare kuruluna verilecektir.*
8. *Taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazide ürünler ve ekili yerler bulunduğu takdirde, kurul tarafından uygun görülecek şahıslardan oluşan bir heyet tarafından açık arttırma yoluyla satılarak, bedelleri sahipleri adına emanet olarak mal sandığına teslim edilecek ve bir tutanak düzenlenerek aslı yerel idareye ve onaylı bir sureti de idare kuruluna verilecektir.*
9. *Ekili yerlere ve mevcut ürünlere müşteri bulunamadığı takdirde, kefalet ve sözleşme karşılığında yarı yarıya paylaşma yoluyla isteyenlere verilmesi uygun*

olup, bu şekilde olan kira veya satıştan elde edilecek miktarlar dahi sahipleri adına mal sandıklarına teslim edilecektir.

- 10. Nakledilen halka ait taşınmaz malların kullanılmasına ilişkin olarak sahipleri tarafından ayrıldıktan sonra düzenlenen vekaletnamelerin üzerine hiçbir işlem yapılmayacaktır.*
- 11. Tahliyesi gerçekleştirilen köylere göçmen yerleştirilecek ve mevcut evler ve arazi, her ailenin ihtiyaç ve tarım olanağı dikkate alınarak geçici belgelerle göçmenlere dağıtılacaktır.*
- 12. Yerleştirilen göçmenlerin, nüfus kayıtlarına esas olabilecek düzenli ve ayrıntılı bir şekilde, hane olarak isimleri, geliş yeri, iskan tarihi, iskan yeri deftere kaydedilecek, kendilerine verilen ev ve arazilerin cins, tür, miktar, değer ve yeri ayrıca deftere kayıt edilerek, iskanları sağlanıp kendilerine verilen taşınmaz mal, mülk ve arazi miktarını gösteren birer belge ellerine verilecektir.*
- 13. Köylerde bulunan bina dikili ağaçların iyi korunmasından o köye yerleştirilen göçmenler silsile yoluyla sorumlu olduklarından dolayı, tahrip edildiğinde kimin tarafından yapıldığına bakılmayarak, bedeli köylünün hepsine ödettirilip, bu işi yapanlar hemen köyden uzaklaştırılarak, göç edenlere uygulanan hukuki haklardan düşürülür.*
- 14. Göçmen iskanından sonra arta kalan köylere, civarda bulunan göçer aşiretler iskan edilecek ve haklarında aynen göçmen muamelesi yapılacaktır.*
- 15. Şehir ve kasabalarda tahliye edilen evlere tercihen şehirli ve kasabalı göçmenler yerleştirilerek önceki iktisadi ve mali durumları ile imar kabiliyetleri göz önüne alınmak şartıyla kendilerine yeterli miktarda arazi verilecektir.*
- 16. Dükkan, han, fabrika, hamam, ambar gibi gelir getiren mallarla göçmenlerin oturmasına elverişli olmayan binaların ve göçmenlere dağıtıldıktan sonra geri kalan veya 18'inci maddede gösterildiği gibi, göçmenlerin meşguliyetleri ve mesleklerine göre dağıtılanların dışında kalan mülkün idare kurulları veya onların gözetimi altında o yerin mülki ve mali memurlarının başkanlarından oluşacak bir heyet tarafından açık arttırma ile satılması uygundur.*
- 17. Şehir ve kasabalara yerleştirilen göçmenlerin nüfus kayıtlarına esas olabilecek bir düzen içinde isim defterleri ile kendilerine verilen arazinin tür, miktar ve kıymetini gösteren bir defter tutulacaktır.*

18. *Şehir ve kasabalar ile çevresinde bulunan bağ, bahçe, portakallık, zeytinlik ve bunlara benzer taşınmaz mal, mülk de imara ve korunmasına gücü yeten kişilere, senet vermek ve kefil göstermek şartıyla, imar yeteneklerine göre ihtiyaçları oranında göçmenlere dağıtılabilecek ve kimlere ne miktar mal, mülk ve arazi verildiği, özel defterine kaydedildikten sonra verilme sebebini açıklayan birer belge kendilerine verilecektir. Bunlardan, göçmenlere dağıtılamayan ve verilemeyenler 16'ncı maddeye göre açık arttırma ile satılacaktır.*
19. *İl içinde bulunup yerel idarenin izni ve uygun bulmasıyla veya İçişleri Bakanlığının emri üzerine diğer illerden özel bir yazı ile gönderilen göçmenler ayrı tutulmak üzere, tahliye edilen köy ve kasabalara göçmen sıfatıyla yerleştirilecek olan veya yerleştirilmesini isteyen kişilerin göçmen sıfatını taşıdıklarını ve başka tarafa sevk ve iskan edilmediklerini veya göçmenlerden olup oralarda iskanları yapılmak üzere özel olarak gönderildiklerini belirtilen resmi belgeleri göstermeleri şarttır.*
20. *Satın alacak talipli bulunmayan taşınmaz mal, mülk ve arazinin imar ve korunmasında kusurlarından dolayı meydana gelecek tahribatın ve yapılan zararların ödenmesini taahhüt etmek ve bu konuda kuvvetli bir kefil göstermek şartıyla, iki seneyi geçmemek üzere istekli olanlara kiralanması uygundur.*
21. *Gerek satılan ve gerek kira ve yarı yarıya paylaşmak suretiyle verilen mal, mülk ve arazinin tür, miktar, yer; satış ve kira bedeli ile kiracı ve alıcısını gösteren döküm cetvelleri düzenlenecektir.*
22. *Satış bedeli ve kiradan elde edilen miktarlar, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına bırakılarak daha sonra yapılacak duyuruya göre sahiplerine verilecektir.*
23. *Tahliye edilen köy ve kasabalarda mevcut bütün terk edilen malların bu yönetmelik hükümlerine göre idaresi ve yürütülmesi doğrudan doğruya Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarına aittir.*
24. *İdare kurulları terk edilen malların idaresi konusunda doğrudan doğruya İçişleri Bakanlığına bağlı olacaklar, ancak oradan alacakları emirler dairesinde görev yapmakla yükümlü olup, bu konuda aldıkları ve uygulayacakları kararlardan ve uygulamalardan yerel idareye de haber vereceklerdir.*

25. *Yönetmelik hükümlerinin uygulanmasıyla terk edilen malların korunmasının sağlanması ve idaresi konusunda gerekli kurulun ve heyetin teşkili, İçişleri Bakanlığından izin alınması şartıyla, maaşlı memurlar istihdamı, İçişleri Bakanlığından alacakları emirler ile bu yönetmelik hükümlerine göre yönerge ve açıklama yazıları düzenlenmesi, Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarına aittir. Düzenlenen yönerge ve açıklama yazılarının birer sureti valilik makamına gönderilecektir.*
26. *Tahliye edilen yerlere iskan için göçmen sevkiyle ayrıntılı işlerinin yapılması, göçmen kuruluna ve memurlarına ait ise de bu gibi yerlere yapılacak iskan işlerinin hızla gerçekleştirilmesi ve düzenlenmesi ve genel iskan işlerinin incelenmesi, denetimi ve bu konuda yerel idare ile görüşülerek kararların alınması ve uygulanması, Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarının görev ve yetkilerindedir.*
27. *Kurulun gözlemleri ve incelemeleri sonucu aldığı kararlar kapsamında yaptıkları işlemin özetini, en az 15 günde bir bakanlık makamına ve valiliğe bildirmekle yükümlüdür.*
28. *Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarının malların idaresi konusunda, bu yönetmelik hükümlerine göre yapılacak bildiri ve yazılı tebliğlerinin yerel idare memurları tarafından yerine getirilmesi mecburi görevidir.*
29. *Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarının üyeleri tayin edildikleri bölgede mevcut mal, mülk ve terk edilmiş arazinin idare ve korunmasıyla, hesap işlerinden ortaklaşa sorumludur.*
30. *Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulları özel olarak tayin edilen bir başkan ile biri idare memurlarından diğeri maliye memurlarından olmak üzere iki üyeden meydana gelir.*
31. *Haberleşme, başkan tarafından veya başkanın vekil bırakacağı üye tarafından başkan adına yapılır.*
32. *Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulu başkanı, uygun gördüğü üyeyi, bu yönetmelikte mevcut bir konunun incelenmesi, denetimi ve yürütülmesiyle görevlendirilebilir.*
33. *Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulları başkanlarına göçmenlerin ödeneklerinden verilmek üzere günlük birer buçuk ve üyelerine de birer lira tahsis olunduğu gibi*

görev dolayısıyla seyahate çıktıklarında özel ödenekten ayrıca yol parası dahi alırlar.

34. Kurul tayin edilmeyen ve gönderilmeyen illerde bu yönetmelik hükümlerinin uygulanması yerel idare merkezlerine aittir.

4.1 Ermeni Mallarının Korunması

Sevk edilen Ermenilerin mallarının korunmasına önem verildi. Örneğin Cemal Paşa, kendi bölgesinde bulunan Ermenilerin can, mal ve namuslarının korunmasına yönelik talimatları ilgili kişilere net bir şekilde verdi. Bunun yanı sıra Üçüncü Ordu Komutanlığı da iç bölgelere sevk ettirilen Ermenilerin mal ve eşyalarının korunmasına hassasiyet göstermekteydi. Başkumandanlık da bir emir ile Ermenilerin mal ve eşyalarının korunmasına özen gösterilmesini istedi.¹²²

Ermenilerin mallarının korunmasına yönelik 27 Haziran 1915 tarihinde Sivas, Trabzon, Mamüretülaziz vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta, sevk edilmiş Ermenilerin mallarının korunmasına yönelik talimatın gönderildiğini Dahiliye Nezareti belirtmekteydi.¹²³

28 Haziran 1915 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen yazıda Ermenilerin geride bıraktıkları malların korunması ve kaydı için Maliye ve Mülkiye memurlarından oluşan bir komisyonun kurulması gerektiğine yönelik talimatın gönderildiği bilgisi verilmekteydi.¹²⁴

5 Temmuz 1915 tarihinde Trabzon Vilayetine emval-i metrukenin korunmasına yönelik talimat bildirilmekteydi. Bu talimata göre;¹²⁵

¹²² Kemal Arı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Emval-i Metrukesi'ne İlişkin Alınan Önlemler ve Uygulamalar", 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Budapeşte, 2014, s. 308.

¹²³ BOA, DH. ŞFR., 54/202.

¹²⁴ BOA, DH. ŞFR., 54/226.

¹²⁵ Bakar, a.g.e., s. 117.

1. *Bir yerin tahliyesinden sonra içinde eşya bulunan bütün binaların özel heyet tarafından mühürlenerek koruma altına alınması*
2. *Koruma altına alınan eşyanın cins, miktar değerleri ve sahiplerinin isimleri deftere kaydedilip, han, depo, hamam, kilise gibi yerlerde muhafaza edilecek ve boş kalan binalara muhacir yerleştirilmesi*
3. *Sahibi belli olmayan eşyanın bulunduğu köy adına kayd edilmesi*
4. *Emval-i metruke arasında durmakla bozulacak eşya ve hayvanlardan askeriyeye lazım olan senet karşılığında verilip, kalan eşya ve arazide mahsuller var ise müzayede ile satılması talip çıkmazsa kiralanması*
5. *Kira ve satıştan elde edilecek gelirlerin sahipleri namına mal sandıklarında muhafazası*
6. *Dükkan, hamam, depo, fabrika gibi muhacirlere dağıtılması mümkün olmayan binaların ve muhacirlere dağıtılanlardan geri kalanların müzayede ile satılması*
7. *Emval-i metruke muamelelerini yürütmek için Nezaretten bir reis ve idare ve maliyeden memur 2 üye'den oluşan komisyon oluşturulması*
8. *Komisyon tayin ve oluşturulmayan yerlerde talimatname hükümleri merkezi hükümet tarafından gerçekleştirilir. İskan edilen muhacirlerin düzenli kayıtlarının tutulması ve her birinin eski maddi durumları ve yeteneklerine göre dağıtılacak emlak ve arazinin cinsi, şekli ve miktarının belirtildiği defter tanzim edilmesi.*

11 Temmuz 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti Trabzon Vilayetine bir telgraf göndererek sevk edilen Ermenilerin mallarının başkasının eline geçmeyerek kaydı alınıp muhafaza edilmesini istedi.¹²⁶ 12 Temmuz 1915 tarihinde de Dahiliye Nezareti Trabzon vilayetine gönderdiği yazıda Ermenilerin eşyalarının korunmasına yönelik talimatını bildirerek, gayri menkullerinin hiçbir yere tahsis edilmemesini ve Ermenilerin mücevherlerinin korunmasını istedi.¹²⁷

28 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti Trabzon Vilayetine gönderilen yazısında Ermenilere yönelik gasp ve yağmanın önüne geçmek ve Ermeni mallarına

¹²⁶ BOA, DH. ŞFR., 54/393.

¹²⁷ BOA, DH. ŞFR., 54/420.

korumak amacıyla, gasp ve yağma faaliyetlerinde bulunanlar hakkında soruşturmanın açılmasını istedi.¹²⁸

Hükümet Ermenilerin geride bıraktığı malların korunmasına yönelik çalışmalarını sürdürerek 26 Eylül 1915 tarihinde 11 maddelik geçici bir kanun çıkartarak, yapılacak satışlardan gelen paranın kişinin adına kaydedilmesini belirtmekteydi. 8 Kasım tarihinde de bu geçici maddelerin yürütülebilmesi adına bir nizamname yayınlandı.¹²⁹

16 Kasım 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Ermeni mallarının korunması amacıyla Karahisar-ı Sahip Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu Riyaseti'ne Ermenilerin taşınmaz mallarının yerel yöneticiler tarafından satışının doğru olmadığı belirtildi.¹³⁰

Sevk edilen Ermenilerin mallarının koruma altına alınmasına son derece önem gösterildiği söylenebilir. Hatta yabancı diplomatların da bu işin takibinde olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin; Gagop Matossian adındaki bir Ermeni tüccarın sürgün öncesi 22 kutu fıstığını Balfante adındaki bir kişiye emanet ettiği ve bu 22 kutunun Halep'e gönderilmesi için Konsolosluğun yardımını istedi. Yine aynı şekilde Antepli Ermeni iş adamı M.K. Manoukian Antep postanesinde bekletilen 70 paket mendil kolisi Konsolos Jackson tarafından takip edilerek yapılan girişimlerin sonucunda Bulgaristan'a gönderilmesi sağlandı.¹³¹

Sevk edilen Ermenilerin geride bıraktığı bazı mallar da Osmanlı Bankası'nın depolarında saklanmaktaydı. Daha sonrasında çıkarılacak yönetmeliğe kadar bu malların buralarda korunması amaçlandı. Bu depolardaki malların, nitelik ve nicelikleri gibi ayrıntılarının tamamı defterlere kayıt edilerek yerel yönetimlere bilgi sağlandı. Adana Vilayeti'nde bulunan Deutsche Orient Bank depolarında çok sayıda Ermenilere ait emanet mal vardı. Kurallar gereği bu mallar o bölgeden dışarı çıkartılamaz veya satışı yapılamazdı. Ancak banka direktörünün aksi yönde bir girişimi oldu ve banka memurları tarafından malların dışarı çıkarılmayacağı yönünde uyarıldı. Almanya sefareti bir muhtıra vererek

¹²⁸ Arı, **a.g.m.**, s. 308-309.

¹²⁹ Bakar, **a.g.e.**, s. 118.

¹³⁰ **BOA**, DH. ŞFR., 58/158

¹³¹ Çiçek, **a.g.e.**, s. 59-60.

banka müdürünün uyarılara kulak asmadığını belirtti. Bu nedenle banka ile ilgili işlem yapmak kaçınılmaz hale geldi.¹³²

Yayınlanan emirler ve kaynaklar doğrultusunda Hükümetin sevk edilen Ermeni malları için azami gayret gösterdiği ve her türlü önlemi almaktan kaçınmadığını söyleyebiliriz.

4.2 Ermeni Mallarının Kiraya Verilmesi veya Satılması

Sevk edilen Ermenilerin mallarından bazılarının kiraya verilme veya satışı gibi uygulamaların yapıldığını görülmektedir. Taşınabilen mallardan bozulma ihtimali olanlar ile hayvanlar, komisyonun belirlediği bir heyet tarafından açık arttırma yoluyla satılacaktı. Bu satışın ardından ödenen miktar malın sahibi belliyse onun adına değilse ait olduğu köy veya kasaba adına emaneten mal sandıklarına teslim edilecekti. Satılan malın türü, oranı, kime ait olduğu gibi detayların tamamı oluşturulan defterlere kayıt edilecekti. Bu belgeler Emval-i Metruke Komisyonu'na ve yere yönetimlere verilmekteydi. Sevk kararı ardından yer değiştiren Ermenilerin arazilerinde ekili ürünlerin kaldığı da bir gerçektir. Bu arazilerde kalan ürünlerin satışı da gerçekleştirilerek ödenen miktar kişi adına mal sandıklarına yatırılacaktı.¹³³

Ermenilerin sahip olduğu ve gelir getiren dkkn, han, fabrika, hamam ve ambar gibi yerler ile göçmenlerin oturmasına uygunluğu söz konusu olmayan yerler de komisyonlar tarafından açık arttırma ile satılacaktı. Ayrıca zeytinlik, bağ, bahçe ve portakal tarlaları gibi Ermenilere ait olup taşınmaz olan mallar da buraları imar etmeye uygun kişilerin gösterecekleri kefiller karşılığında senetle dağıtılacaktı. Bu kişilere verilen mal veya arazinin de neler olduğu defterlere açık şekilde kayıt edilecekti. Kalan malların da açık arttırma sonucu satışı söz konusuydu. Eğer mallardan satılamayan olursa da bu satışı gerçekleşmeyen mallar istekli kişilere iki yıllığına kiraya verilecekti. Satışı gerçekleşen veya kiraya verilmiş

¹³² Arı, **a.g.m.**, s. 315.

¹³³ **A.g.m.**, s. 306.

tüm malların geliri sahibi olan kişi adına mal sandıklarına bırakılarak daha sonra o kişiye verilecekti.¹³⁴

Sevk edilen Ermenilerin arkalarında bıraktıkları mallardan bozulma olasılığı olanlar da vardı. Bu malların ziyan olmasındansa satışı daha doğru olabilirdi. Boşaltılan hanelerde ziyan olma özelliği taşıyan veya bozulacak olan malların satışı da malın sahibi adına yapılması istenmekteydi. Bu sayede malın satışından elde edilen miktar kişi adına kayıt altına alınabilirdi. Çeşitli sebeplerden dolayı malın sahibi bulunamazsa, malın bulunduğu bölge adına satışı kayıt altına alınmaktaydı. Bu malların öylece rastgele satışı söz konusu değildi. Ayrıca göç eden Ermenilerin de kendi mallarını kiraya vermeleri yasaktı.¹³⁵

Dahiliye Nezaretine bağlı bulunan İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti, Emval-i Metruke Komisyonu Başkanlıklarına Haziran 1915'te gönderdiği telgrafta, sevk edilen Ermenilerin kendi mallarını Müslüman halka zarara uğramamaları gözetilerek satışlarının gerçekleştirilebileceği belirtmekteydi. Ancak Ermenilerin ellerinde olan mallarının ecnebi olan kişilere sattığı duyumundan dolayı ilgili müdüriyet; Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ma'müretü'l-aziz, Van, Konya Vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde Mutasarrıflıklarıyla Halep, Adana, Sivas, Trabzon Emval-i Metruke İdare Komisyonlarına gönderdiği telgrafta bu durumun araştırılmasını istedi.¹³⁶

Ağustos 1915'te Ermenilere ait hanelerin memurlar tarafından hanenin fiyatının peşin olarak ödenmesi şartıyla alınabilmesi kararlaştırıldı. Önceden duyurulmuş olan bu konudaki yasak hafifletildi.¹³⁷

Sevk edilen Ermenilerden kalan mallara yönelik uygulamalarda zaman zaman usulsüzlükler de yaşandı. Fakat yaşanan bu usulsüzlükleri hükümetin göz ardı etmediği de açıktır. Hükümet, görevini kötüye kullananlara ve usulsüzlük yapanlara yönelik kesin önlemler almaya gayret etti. Bu gayret doğrultusunda 30 Temmuz 1915 tarihinde bir kanun

¹³⁴ A.g.m, s. 307.

¹³⁵ A.g.m., s. 312-313.

¹³⁶ A.g.m, s. 314-315.

¹³⁷ A.g.m, s. 316.

çıkarttı. Bu kanun içeriğinde; boşaltılacak bölgelere yabancı kişilerin girişi yasaklandı. Ucuz mal satışının önüne geçmek adına komisyonlara piyasa yapıcılığı görevi verildi. Böylelikle satışlar iptal edilerek, fiyatlar olması gereken düzeye çekilip haksız kazancın önüne geçilecekti.¹³⁸

4.3 Ermenilere Ait Tarım Ürünlerine Yönelik Uygulamalar

Sevk ve İskan kararı ile birlikte yer değiştiren Ermenilerden tarım faaliyetleriyle uğraşan da vardı. Bu uygulama sonucunda buldukları yerleri terk eden Ermenilerin tarlalarında, bağlarında, bahçelerinde hasat edilemeyen birçok ürün vardı. Zaten savaş döneminin getirdiği üretim sorununun yanında bir de bu ürünlerin işlenemeyişi üretimde daha da düşüler yaşanmasını olası hale getirdi. Bu ürünlerin tarla, bağ ve bahçelerde çürümeye bırakılarak telef olması da doğru değildi. Bu sebeple Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti, ilgili vilayetlere 7 Temmuz 1915 tarihinde bir telgraf göndererek Ermenilerden kalan tarım ürünlerinin işlenmesini istedi.¹³⁹

Tarla, bağ, bahçelerde kalan ürünler ilgili birimler tarafından ödenekten parası karşılanması şartıyla işlenmesi yaptırılacaktı. Harman edilmesi gereken ürünler harman edilecek, ürünlerden elde edilen saman da hükümetin tasarrufunda olacaktı. Bu ürünler ordu emrine sunulacak veya açık artırma yolu ile satışı yapılacaktı. Ürün satışının ardından ürünün toplatılması için harcanan para satıştan düşülecekti. Geriye kalan eder de askeriyenin kullanımına bırakılarak askeri kurumlara verilecekti. Bu ürünlerin işlenmesi konusunda Amele Taburlarından yararlanılacaktı. Bu kapsamda Dahiliye Nezareti bu işle ilgilenen kurumlardan ihtiyaç duyulan amele sayısının, hangi tür makine ve araç gerece ihtiyaç olduğunun tespitinin yapılmasını istemekteydi. Bu gayretler sonucunda yerel yönetimlerin de yardımıyla bu bölgelerde bir takım çalışmalar yapıldı. Ortaya çıkan sorunların çözümünün anlık değil de uzun vadeli sonuç odaklı olması gerekliliğinden Temmuz 1915'te bir talimat yayınlandı.¹⁴⁰

¹³⁸ Çiçek, a.g.e, s. 62-63.

¹³⁹ Arı, a.g.m, s. 310

¹⁴⁰ A.g.m, s. 311-312.

4.4 Ermenilerin Paraları ve Ziyet Eşyalarına Yönelik Uygulamalar

Sevki gerçekleştirilen Ermenilerden geriye kalan saat veya mücevher gibi değerli mallar için de bir takım düzenlemeler yapıldı. Bu gibi kıymetli eşyaların ele geçmesi durumunda kime ait oldukları biliniyorsa o kişi adına, eğer kime ait oldukları bilinmiyorsa bağlı bulunan bölgeleri adına kayıt edilerek işlenmeleri gerekmekteydi. Kayıtlar kişilerin milliyetlerine göre yapılarak malın değeri ve ne olduğu da defterlere kaydediliyordu.¹⁴¹

Bazı uygulama eksikliklerinden kaynaklanan durumlarda Ermeniler kendilerine ait paraları ve mücevherleri kendileri bazı kişilere emanet ettiler.¹⁴²

Bu konuyla ilgili olarak Amerikan Konsolosu Oscar Heizer'in 8 Ağustos 1915 tarihli raporunda; bir yetimhane müdürü olan L. S. Crawford'a Trabzon Ermenilerinin kendilerine ait olan çok fazla miktarda para ve mücevherin emanet edildiğini söylediğini belirtmektedir. Konsolos Oscar Heizer de kendisine emanet edilen malları kabul etmiştir. Konsolosun 25 Eylül 1915 tarihinde yazdığı raporda; Erzurum'dan gerçekleştirilen göç hakkında Vali Tahsin Bey'in Ermenilere kendi mallarının tasfiyesi için belirttiği 15 günlük süreçte, 150 zengin Ermeninin 900 balya eşyalarını fahri Konsolos Papaz Robert S. Stapleton'a emanet olarak bıraktıkları belirtiliyordu.¹⁴³

Yine bu konu ile alakalı olarak Amerikan hastanesi doktoru Case'in evinde de 500 balya kadar emanet eşya bulunmaktaydı. Bu emanet eşyaların değerini Konsolos Oscar Heizer yaklaşık 10.000 ile 15.000 lira arasında olduğunu belirtmektedir. Altın olarak bırakılan paralar ise 5559 lira kadardı ve bu paranın 5000 lira kadarı Osmanlı bankasının Erzurum şubesine yatırılacaktı.¹⁴⁴

Bu gibi talimatlara aykırı uygulamalar başka bölgelerde de görülmekteydi. Örneğin Harput'ta misyonerler Riggs ve Atkinson, Sivas'ta Miss. Graffam ve Doktor Clark da Ermenilere ait bol miktarda parayı üzerlerine aldıkları Halep Konsolosluk arşivindeki bazı

¹⁴¹ A.g.m, s. 313.

¹⁴² Çiçek, a.g.e, s. 56.

¹⁴³ A.g.e, s. 56-57.

¹⁴⁴ A.g.e, s. 57.

belgelerde yer almaktadır. Halep'e ulaşan Ermenilerden bazıları Konsolos aracılığıyla bu paraları kendilerinden talep ettiler. Ancak paralar emanet olarak alınırken iyi bir şekilde kayıt edilmediği için birçok Ermeninin talebi ret edildi.¹⁴⁵

Sevk edilen Ermenilerden bazıları ise paraları Türklere emanet ettiler. Örnek olarak; Halep'e göç ettirilen Elbis Hatchadourian, Konsolos aracılığıyla Müftü Faik Efendi'den emanetinde olan parayı geri istemekteydi. Bunun yanı sıra; çok sayıda Ermeni'nin parasını Elazığ'dan Bekir Ağa'nın oğlu Mustafa Ağa'ya, Markerid Terziyan 5 lirasını Ali Onbaşı'ya, Agavni Dersarkissian 13 lirasını Mezreh'ten Hacı Mustafa Efendi'ye bıraktıklarını belgeler doğrultusunda söyleyebiliriz.¹⁴⁶

Ermenilerin geride bıraktıkları mallar dışında da kendilerine ait vergiler, alacaklar borçlar hakkında da bir düzenleme yapıldı. Ermenilere ait vergilerin ertelenmesi yönünde bir karar çıkarıldı. Yerel yönetimler de bu konuda bilgilendirilerek söz konusu vergi tahsilatlarının yapılmaması istendi.¹⁴⁷

Sevk ve iskana bağlı olarak Ermenilere ait malların durumu da gündeme gelmiştir. Bu konuda da Osmanlı Devleti elinden gelen gayreti göstermiş ve Ermenilerin mallarına yönelik bir suiistimal olmamasına özen göstermiştir. Ermenilerden geride kalan mallarla alakalı yapılan düzenlemelerden hükümetin hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

¹⁴⁵ A.g.e, s. 57.

¹⁴⁶ A.g.e, s. 57-58.

¹⁴⁷ Arı, a.g.m., s. 313.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. TEHCİR SIRASINDA İŞLENEN SUÇLAR VE YARGILAMALAR

Sevk olunan Ermenilerin yollarda herhangi bir sorun yaşamaması için hükümetin olabildiğince hassas davrandığını söylemek yanlış olmaz. Bu kapsamda hükümet ilgili bölgeleri sürekli olarak uyardı. Görevi kötüye kullanan veya Ermenilere karşı kötü muamelede bulunanların cezalandırılacağını belirtmişti.

5.1 Tehcir Sırasında İşlenen Suçlara Yönelik Araştırmalar

Sevkin ilerleyen aylarında yapılan tüm uyarılara rağmen bazı kişilerin görevlerini kötüye kullandıkları veya eksik yaptıkları bilgisi Dahiliye Nezaretine ulaştı. 8 Eylül 1915 tarihinde Niğde mutasarrıflığına gönderilen yazıda Şükrü Bey'in bahsettiği Ulukışla'da yaşanan sorunlar hakkında araştırma yapılması istenmekteydi. Şükrü Bey'in telgrafında; Ulukışla Kaymakamı Rafet Bey ile Jandarma Bölüm Kumandanı Hasan Efendi'nin o bölgeden geçmekte olan Ermenilerden bir papaz ve beş Ermeni'yi öldürerek bazılarını da soyduklarından bahsediyordu. Yine burada Kaymakam'ın Maden köyünde bir Ermeni bakkalın mallarını gasp ettiğinden, Jandarma Bölük Kumandanı'nın Ermenilerden rüşvet aldığından ancak Ulukışla Menzil Kumandanı Galib Bey'in müdahalesi sonucunda aldıklarının hediye olduğunu söyleyerek paraları Ermenilere geri iade etmek zorunda kaldığından bahsediyordu. Ayrıca Zabıtlardan Muharrem Efendi adındaki bir kişinin bir Ermeni kızı evlenmek için zorla İstanbul'a sevk ettiği ve bu konularda kasabadan ve Jandarmadan çok sayıda şahit çıkacağı ve bir kısmının şahitlik etmek üzere hazır beklediği bildirilmekteydi. Bu konuların araştırılması ve sevke yardım etmek amacıyla Niğde Mutasarrıfının hızlıca bölgeye gitmesi istendi.¹⁴⁸

17 Eylül 1915 tarihinde Hacı Nuri isimindeki birisinin Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Karaman istasyonundaki Ermenilere hakaret edildiğinden bahsedilmekteydi. Bunun üzerine bir sonraki gün Dahiliye Nezareti Konya Vilayetine gönderdiği telgrafta Karaman istasyonunda Tevfik Çavuş adındaki bir Jandarmanın

¹⁴⁸ Bakar, a.g.e, s. 127-128.

Ermenilere kötü muamelede bulunduğu bilgisinin alındığını belirtmekteydi. Tüm yapılan uyarılara rağmen, kötü muameleden geri durmayan bu kişinin ve bu duruma göz yumanların tespiti ve en ağır şekilde cezalandırılmaları istendi. 28 Eylülde Dahiliye Nazırı Talat Beyin Sadarete gönderdiği yazıda Ermenilere karşı yapılan suiistimallerin araştırılması için heyetlerin kurularak bölgelere gönderilmesine karar verildiği ve bu konu için hareket edeceklerin yevmiyeleri için gereken meblağın ödenmesini istiyordu.¹⁴⁹

Ermenilerin sevki sırasında yapılan kötü muameleler araştırılmaya devam ediliyordu. 16 Kasım 1915 tarihinde İsmail Hakkı Bey'in Hulusi Bey'in riyasetindeki heyete tayin edildiği bilgisi de ilgili bölgelere telgraf ile bildirildi.¹⁵⁰

Dahiliye Nazırı Talat Bey Mamüretülaziz vilayetine 29 Aralık 1915 tarihinde gönderdiği telgrafta Kahta Kaymakamı Hakkı Bey'in Ermeni kafilelere yönelik son derece usulsüz hareketleri olduğu ve bu kafiledeki Ermenilerin perişan hale düştükleri, Hakkı Bey'in yanındaki kişiler tarafından paralarına el konulduğu gibi hususlardan dolayı Hakkı Bey'in görevden alınarak Divan-ı Harb'e sevkinin gerekliliğinden bahsetmekteydi. Daha sonra Talat Bey, Hakkı Bey'in görevden alınarak Divan-ı Harb'e verildiği kararını Mamüretülaziz Vilayetine ve Tahkik Heyeti Reisi Mahzar Bey'e ilettili.¹⁵¹

22 Temmuz 1916 tarihinde Zor Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta, Ermenilerden rüşvet aldığı ortaya çıkan Yüzbaşı Salih Efendi hakkında da yapılacak olan araştırmanın sonucunun ne olduğu konusunda bilgi verilmesi Talat Bey tarafından istenmekteydi.¹⁵²

İttihat ve Terakki hükümeti sevk ve iskan döneminde görevini kötüye kullananlar, Ermenileri suiistimal edenler, talimatlara uymayanlar hakkında soruşturma yaparak, 2 Eylül 1915 ile 25 Eylül 1916 tarihleri arasında usulsüzlük yapan birçok kişiyi Davın-ı Harb'e gönderdi.¹⁵³

¹⁴⁹ A.g.e, s. 128.

¹⁵⁰ BOA, DH. ŞFR., 58/38.

¹⁵¹ A.g.e, s. 130-131.

¹⁵² A.g.e, s. 134.

¹⁵³ Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, 2. b, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s.63.

Sevk ve İskan döneminde İttihat ve Terakki hükümeti, yapılan yanlış uygulamaların araştırılmasını sağlayarak gerekli kişilere cezalar verdi. Bu sebeple yapılan usulsüzlüklerin hükümet kaynaklı olduğunu söylemek yanlıştır. Tevfik Paşa hükümeti Ermenilere karşı yapılan suçları araştırmak üzere bir komisyon kurdu. Bu komisyonda bir Rum, bir de Ermeni iki kişinin de bulunması kararlaştırıldı. Tahkik-i Seyyiat Komisyonu olarak bilinen bu heyet 24 Kasım 1918 tarihinde görevine başladı. Bu heyet kötü muamelede bulunan kişileri araştırıp, bu kişilerin suçu sabitse tutuklayabilecekti. İlk olarak da Diyarbakır Valiliği yapmış olan Dr. Reşid Bey'i sorguladı. Zamanla İstanbul dışından da ihbarlar gelmesi üzerine komisyon görev alanını genişletti. Taşraya gidecek olan diğer üyeler için de yevmiye tahsis edildi.¹⁵⁴

3 Aralık 1918 tarihinde yayınlanan ilan ile Ermenilere kötü muamelede bulunanların hakkında yapılacak ihbar ve şikayetlerin de değerlendirilmesi kararı alındı. Bunun üzerine Tahkik Heyetlerine, hükümete, Divan-ı Harb mahkemelerine birçok asılsız mektup gelmeye başladı. Ayrıca bazı kişilerin para karşılığı farklı kimliklerle tekrar tekrar ifade verdiği gözlemlendi.¹⁵⁵

Hükümet suçluların araştırılması konusunda olabildiğince hızlı hareket etmek istiyor ve bu kapsamda ilgili vilayetlere 1 Aralık 1918 tarihinde bir yazı gönderdi. Bu yazıda valilerin bölgelerindeki Ermenilere yönelik işlendiği söylenen suçlarla ilgili bilgilerin merkeze gönderilmesi talep edildi. Tevfik Paşa hükümetinin bu aceleci tavrı Komisyon Başkanı Mazhar Bey'i rahatsız etmekteydi. Durumun zorluğunu açıklayıcı bir rapor yazan Mazhar Bey araştırma sırasındaki zorluklardan bahsetti. Mazhar Bey, bu zorlukların ortadan kaldırılması için yürütülen soruşturmaların yedi farklı bölgeye ayrılarak yürütülmesi önerisini sundu. Bu yedi bölge 1. Trabzon Vilayetiyle Canik Sancağı, 2. Kastamonu Vilayetiyle Bolu Sancağı, 3. Konya Vilayetiyle Teke ve Niğde Sancakları, 4. Ankara Vilayetiyle Kayseri Sancağı, 5. Aydın Vilayetiyle Karahisar-ı Sahib Sancağı, 6. Sivas Vilayeti, 7. İzmit, Ertuğrul ve Eskişehir Sancaklarıdır. Merkezdeki komisyonun da İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr Vilayetleriyle, Çatalca Sancağı'ndaki suçları araştıracaktı. Mazhar Bey'in teklifi kabul edildi. Mazhar Bey başkanlığındaki komisyon görevleri dahilinde

¹⁵⁴ A.g.e, s. 64-65-66.

¹⁵⁵ A.g.e, s. 66.

Ermenilere yönelik suçları araştırmış ve suçların isimlerini, mevki ve rütbeleri, görev yerleri ve tutuklama kararı çıkanlar hakkındaki bilgileri gösteren bir defter tuttular.¹⁵⁶

İstanbul dışındaki bölgelere de suçların araştırılmasına yönelik heyetler gönderilmesine karar verilerek 12 Aralık 1918 tarihinde alınan kararla bölgeler belirlendi. Bu bölgeler; birincisi Ankara, Kastamonu Vilayetleri ile Bolu Sancağına, ikincisi Trabzon Vilayeti ile Samsun Livasına, üçüncüsü Bursa ve Edirne Vilayetleri ile Çatalca Sancağına, dördüncüsü Aydın Vilayeti ile Çanakkale ve Karesi Sancaklarına, beşincisi Konya Vilayeti ile Eskişehir, Karahisar, Kütahya ve Antalya Sancaklarına, altıncısı Sivas Vilayeti ile Kayseri ve Yozgat Sancaklarına, yedincisi Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerine, sekizincisi Diyarbakır ve Mamuratülaziz Vilayetlerine, dokuzuncusu Adana Vilayeti ile Maraş Sancağına, onuncusu Urfa, Zor ve Antep Sancakları olarak belirlendi.¹⁵⁷

İşlenen suçlara yönelik araştırmalar 1919 yılında da devam etti. Örneğin 17 şubat 1919 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta sevk edilen Ermenilere yönelik kötü bir muamele içerisinde bulunmuş olan iki Ermeninin hakkında soruşturma yapılması ve konunun sonucunun bildirilmesi Dahiliye Nezareti tarafından istenmekteydi.¹⁵⁸

Yine 18 şubat 1919 tarihinde Ankara Vilayetine gönderilen yazıda Keskin Kazası Kaymakamı olan Talat Bey'in Ermenilerin sevki sırasında Ermenileri öldürttüğüne yönelik iddiaların araştırılması Dahiliye Nezareti tarafından istenmekteydi.¹⁵⁹

5.2 Ermenilere Yönelik Usulsüzlük Yapanların Azilleri

Ermeni sevki sırasında talimatlara aykırı hareket eden kişilerin azillerinin hemen gerçekleştirilmeleri hükümetçe istenmekteydi. 24 Ekim 1915 tarihinde Ermeni sevkıyatı

¹⁵⁶ **A.g.e.**, s. 67-68.

¹⁵⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **a.g.e.**, s 188.

¹⁵⁸ **BOA**, DH. şFR., 96/214.

¹⁵⁹ **BOA**, DH. şFR., 96/220.

sırasında Sivas Vilayetine bağlı Tenos Kaymakamı Cemil Bey'in usule aykırı davranışları neticesinde azli istendi.¹⁶⁰

25 Ekim 1915 tarihinde de yine Sivas Vilayetine bağlı Aziziye Kaymakamı Hamid Bey'in sevk edilen Ermenilere yönelik kötü davranışları sebebiyle görevden alınarak Divan-ı Harb'e gönderilmesi Dahiliye Nezareti tarafından istendi.¹⁶¹

9 Kasım 1915 tarihinde de Talat Bey, o tarihte Sivas'ta bulunan Mahzar Bey'e gönderilen yazıda Gürun Kaymakamı Şuayb Efendi'nin uygunsuz davranışları sonucunda Divan-ı Harb'e sevk edildiğini belirtti. Bunun dışında Kahta Kaymakamı Hakkı Bey, Behisni Kaymakamı Edhem Kadri Bey, Ulukışla Kaymakamı Rifat Bey ve Jandarma Bölük Kumandanı Hasan Efendi, Eski Malatya Mutasarrıfı Reşid Bey ile Hısn-ı Mansur Kaymakamı Mehmed Bey isimli kişiler de görevden alınarak Divan-ı Harb'e gönderildi.¹⁶²

28 Kasım 1915 tarihinde de 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya verilen bilgide, Ermeni sevkıyatı sırasında kötü muamele gösteren Osmaniye Mutasarrıfı Fethi Bey'in görevinden alındığı ve yine aynı sebeple görevden alınan İslahiye Kaymakamı Nusret Bey'in, yapılan araştırmalar sonucunda görevine iade edildiği belirtildi.¹⁶³

5.3 Tehcir Suçlarının Divan-ı Harb'de Yargılanmaları

Ermeni sevki sırasında görevlerini ihmal edenler veya görevlerini kötüye kullananların Divan-ı Harb'e sevklerinin olduğunu belirtmiştim. 6 Kasım 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti Urfa Mutasarrıflığına gönderdiği telgrafta Ermeni kabileye muhafız olarak ayarlanan jandarmanın gözü önünde Ermenilere kötü davranışlarda bulunulduğunun ve kadınların jandarmaların gözü önünde kaçırıldığı belirtilmekteydi. Bu sebeple jandarmaların uygunsuz davranışları sonucu Divan-ı Harb'e gönderilmeleri istendi.¹⁶⁴

¹⁶⁰ BOA, DH. ŞFR., 57/105.

¹⁶¹ BOA, DH. ŞFR., 57/116.

¹⁶² Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırımı Ermeni iddiaları*, 12. b, İstanbul, Kasım 2012, s. 93.

¹⁶³ Bakar, a.g.e, s. 130.

¹⁶⁴ BOA, DH. ŞFR., 57/309.

17 Kasım 1915 tarihinde Sivas Vilayetine gönderilen telgraf ile Suşehri Kaymakamı Fahri Efendi'nin sevk olacak Ermenilerin güvenlikleri için gerekli tedbirleri almaması sebep gösterilerek Tahkik Heyeti Başkanlığının kararıyla Divan-ı Harb'e gönderilmesi istendi.¹⁶⁵

Eskişehir Mutasarrıflığına bağlı Mihalıççık kazası Ermenilerinin sevk sırasında taşınabilir veya taşınamaz olan mallarının suiistimaline yönelik araştırma sonucu bazı kişiler Konya Divan-ı Harb-i Örfisine gönderildi. Bu isimler; Kaymakam Yevanaki Efendi, Kadı Mehmet Nuri Efendi, Mal Müdürü Suat Efendi, Mal Müdürü Müftü Efendi, Tapu Memuru Onnik Raci Efendi, Sandık Emni Akif Efendi, Tahsildar Mehmet Efendi, Liva Genel Meclisi Üyelerinden Durmuş Efendi, İdare Meclisi Üyelerinden Emin Efendi, İdare Meclisi Üyelerinden Saffet Efendi, Belediye Başkanı Şükrü Efendi, Jandarma Ali Osman Onbaşı, Jandarma Hacı Hüseyin, Jandarma Koca Osman, Jandarma Osman, Tüccardan Cemal Efendi, Tüccardan Şemsettin Efendi, Tüccardan Hafız Hasan Efendi, Tüccardan Hacı Hüseyin Ağa, Tüccardan Hacı Ali Ağa, Bakkal Ramazan Ağa, Bakkal Süleyman Usta, Mihalıççık ilçesine bağlı Ahurköylü Sadık, Şeremet Ahmet Çavuş, Şeremet Yüzbaşı oğlu Kadir, Şeremet Molla Hüseyin, Şeremet Kör Mustafa, Şeri Mahkeme Eski Katibi Rıza Efendi'dir.¹⁶⁶

9 Şubat 1916 tarihinde de Afyonkarahisar'da yürütülen soruşturmanın sonucunda bazı kişilerin yolsuzluğu tespit edilerek Divan-ı Harb-i Örfi'ye gönderildiler. Bu kişiler ve yaptıkları suçlar sırasıyla; terk edilen mallardan yüz kadar hayvanı saklamak suçundan Maliye Dördüncü Süvari Dairesi tahsildarı Osman Efendi, Merkez livaya bağlı Çobanlar Köyü Muhtarı Böcek oğlu Mehmet, Merkez livaya bağlı obanlar Köyü İhtiyar Heyetinden Uzun oğlu İbrahim. Çay İstasyonu'nda iki Ermeni kızına tecavüz suçundan Hat Muhafız Bölüğü Komutanı Teğmen Rasim Efendi, Çay İstasyonu Sevk Memuru nefer Nazım. Bir Ermeni asker ailesini korkutarak ve aldatarak az bir bedel karşılığında eşyasını elinden almak suçundan Merkez livaya bağlı Çobanlar Köyü İmamı Hafız İbrahim Efendi'dir.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Bakar, a.g.e, s. 130.

¹⁶⁶ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. 5, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 4.

¹⁶⁷ A.g.e, s. 6-7.

Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne sırasıyla gönderilen 19 Şubat 1916, 12 Mart 1916 ve 22 Mayıs 1916 tarihlerindeki gizli yazılarda yer alan listelerde Vilayetlere göre Divan-ı Harb'e gönderilip yargılananların sayıları bildirilmekteydi. Bu vilayetlerin dağılımı;¹⁶⁸

Amasya	2
Ankara	148
Bitlis	29
Canik	89
Diyarbakir	70
Eskişehir	29
Halep	56
Hüdavendigâr	21
İzmir	28
Kayseri	146
Konya	16
Ma'müretü'l-aziz	249
Niğde	8

¹⁶⁸ Bakar, a.g.e, s. 132-133.

Sivas	579
Suriye	27
Urfa	170
TOPLAM	: 1667.

Yapılan araştırmalar çerçevesinde yargılananların toplamına bakarsak bir ilin ve 6 kişinin eksik olarak kaynakta yer aldığını söyleyebiliriz. Çünkü yargılanmak için tutuklanan asker, polis ve teşkilat-ı mahsusaya ait elemanların toplamı 528'dir. Devlet memurlarının sayısı da 170'dir. Sevk sırasında kafilelere yönelik gasp ve saldırı gibi olaylara karışan çete mensubu veya halktan kişilerin toplamı da 975'tir. Bu sayıların toplamına bakıldığı zaman Divan-ı Harb'lere gönderilen kişilerin sayısı 1673'tür. Bu kişiler adam öldürme, yaralama, Ermeni mallarını çalmak ve yağmalamak, gasp, rüşvet alma gibi suçlardan yargıldılar. 1916 yılının ortalarına kadar yapılan yargılamalar sonucunda kişilere verilen cezalar şöyledir;¹⁶⁹

İdam cezası	67
Hapis cezası	524
Kürek, para, kalebent, pranga ve sürgün cezası	68
Berat ve yargılama reddi	227
Mahkeme devam etmekte ve inceleme aşamasında	109
Velisine teslim	4
Hakkında henüz bir işlem yapılmayanlar	674

¹⁶⁹ A.g.e, s. 133.

TOPLAM

: 1673 kişidir.

14 Ekim 1916 tarihinde Çarşamba kasabası eski belediye başkanı Hasan Efendi, sevk edilen Ermenileri dolandırmak suçuyla Divan-ı Harb'e gönderildi ve 3 yıl hapis cezası aldı. Bu karar ayrıca Harbiye Nezareti'ne de bildirildi.¹⁷⁰

Mütareke Dönemi'nde Ermeni Tehciri sırasındaki uygulamalar sebebiyle ilk yargılananlar, Ermeni sevk ve iskan sırasında kötü uygulamalar yaptığı iddia edilen Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Yozgat Jandarına tabur komutanı Tevfik Bey ve Yozgat evkaf memuru Feyyaz Beylerdir. Yargılamanın süreci ve sonucu ele alındığı zaman davanın asıl zanlısının Kemal Bey olduğu söylenebilir. Divan-ı Harb-i Örfi'de başlayan ilk dava da bu kişilerin yargılandığı Yozgat Tehcir Davası oldu. Mahmud Hayret Paşa başkanlığında 5 Şubat 1919'da başlayan yargılama, iki safhada ve biri gerçekleşmeyen on dokuz tane duruşma ile bitti. Birinci safha, 6 Mart 1919'da ve 12. duruşma sonunda tamamlandı. İkinci safhası 24 Mart 1919 tarihinde 13. duruşma ile başladı. İkinci safhası daha kısa süren yargılama, 18. ve son duruşmanın 7 Nisan 1919 tarihinde yapılmasıyla sona erdi. Bu yargılamalar sonucunda Kemal Bey'in idamına, Tevfik Bey'in 15 yıl geçici kürek cezası almaları oy birliği ile kabul edildi.¹⁷¹

Sevk ve iskan kararının ardından Trabzon ve çevresinden de göçler gerçekleştirildi. Bu göçler sırasında ihmali olan görevlilerin mütareke döneminde yargılamalarına karar verildi. Bu kararın ardından; Trabzon eski Gümrük Müdürü Mehmet Ali Bey, Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey, tüccardan Acente Mustafa ve Niyazi Efendiler tutuklandılar. Trabzon Tehciri davasının araştırılması 27 Şubat 1919 tarihinde bitirilerek, yargılama ise 26 Mart tarihinde başladı. İddia ve savunmaların tamamlanması ardından Trabzon Tehcir Davası 28 Mayıs tarihinde sona erdi. Kararda; eski Trabzon Valisi olan Cemal Bey'in gizli kararlar yayınlamaktan, Trabzon İttihat ve Terakki Fırkası Sorumlu Katibi Nail Bey de bu gizli emirlere uyararak Ermenileri öldürmek üzere yaptığı hazırlıklardan dolayı bu iki kişi hakkında idam kararı verildi. Sanıklardan Gümrük Müdürü Mehmed Ali Bey 10 sene kürek cezasına çarptırıldı. Polis Müdürü Nuri Bey ve Acente Mustafa Bey de 1 sene hapis ve 2

¹⁷⁰ A.g.e, s. 134.

¹⁷¹ Nejdet Bilgi, **Yozgat Ermeni Tehciri Davası**, Kitabevi, İstanbul, Nisan 2006, s. 34,36,42,48.

sene memuriyetten mahrumiyet cezasına çarptırıldı. Kaymakam Talat Bey ile Niyazi Efendi'nin beraatlarına karar verildi. Sıhhiye Müdürü Dr. Ali Saib Bey hakkındaki dava ise mahkemeden ayrılarak devamına yönelik karar verildi. Verilen hükümler 29 Mayıs 1919 tarihinde Padişah tarafından onaylandıktan sonra 1 Haziran tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayınlandı.¹⁷²

Trabzon tehirci davasının görüldüğü günlerde, Divan-ı Harb-i Örfi'de Büyük Dere davası da görülmekteydi. 23 Nisan 1919 tarihinde görülen davanın başkanı Mustafa Nazım Paşa'ydı. Bu davalarda; Büyük Dere merkez memuru Kerim Bey, Büyük Dere muhtarı Laz Celal Efendi, Büyük Dere'nin önde gelenlerinden Selanikli Refik Hıfzı Bey ve Hafız Mahmud Efendi isimli kişiler yargılandı. Bu dava bir ay sürdü. Bu kişiler hırsızlık ve suistimal suçlarıyla yargılandılar. Yargılamalar sonucunda; Kerim Bey'e 1 sene hapis ve 1 sene memuriyetten men cezası verildi. Refik Bey'e ise 2 sene hapis cezası verildi. Diğer sanıklar Celal Efendi ile Hafız Mahmud Efendi'nin ise beraatlarına karar verildi.¹⁷³

Bir diğer tehcir davası da 30 Temmuz 1919 tarihinde Mamuratülaziz'de başladı. Bu yargılamalardaki sanıklar; İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyelerinden Teşkilat-ı Mahsusa reisi Dr. Bahaeddin Şakir Bey, Dersim mebusu Nuri, Milli Eğitim Müdürü Ferid Beylerdir. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti Mamuratülaziz Katib-i Mesulü Resneli Nazım Bey, eski Harbiye Nazırı Müsteşarı ve Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa, Mamuratülaziz Polis Müdürü Reşad Bey, ileri gelenlerden Mahmud, Halil ve kardeşi Bekir, Jandarma yüzbaşlarından Kazım ve Ethem, Teğmen Mehmed Ali, Salih ve Şevki, Harputlu Hacı Kerim, Komiser Adıgüzel ve biraderi Mehmed, Adıyamanlı Bedri, vilayet valisi Sabit, eski mebus Safved ve Mehmed Said Efendiler, ve Harput Kaymakamı Asım Beyler de ilk başta yargılamalarda isimleri geçse de çeşitli sebeplerle davadan ayrıldılar. 13 Ocak 1920 tarihinde sonuçlanan Mamuratülaziz Tehciri davası sonucunda Dr. Bahaeddin Şakir Bey idam cezasına çarptırıldı. Dersim mebusu Nuri Bey ile Mamuratülaziz Milli Eğitim Müdürü

¹⁷² Ata, a.g.e, s. 174-175,183-184.

¹⁷³ A.g.e, s. 187, 189.

Ferid beyler beraat aldılar. Alınan kararlar da 9 Şubat 1920 tarihinde Takvim-i Vekayi’de yayınlandı.¹⁷⁴

İzmit tehciri davaları ise 27 Kasım 1919 tarihinde başladı. Bu dava çerçevesinde yargılananlar da hapis ve kürek gibi cezalara çarptırıldı. Karamürsel tehciri davası da 16 Ocak 1920 tarihinde görüldü. Bu davada yargılananların tamamı beraat etti.¹⁷⁵

¹⁷⁴ **A.g.e.**, 231,232,234,235.

¹⁷⁵ Duygu Başak Taşlıçay, “1915 Sonrası Ermeni Tehcir Yargılamaları”, **Millet-i Sadıka Ermeniler**, s. 85.

ALTINCI BÖLÜM

6. GERİ DÖNEN ERMENİLER'İN DURUMLARI VE ALINAN ÖNLEMLER

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan ve savaş döneminde zararlı faaliyetlere girişmiş olan Ermenileri kendi sınırları içerisinde bir başka bölgeye göç ettirmişti. Göç eden Ermenilerin daha önce buldukları bölgelere geri dönmeleri kararlaştırıldı. Bu Ermenilerin sağlıklı bir şekilde geri dönmeleri için iaşeleri ve sevk masraflarının karşılanmasına ve daha önce geride bıraktıkları malların sahiplerine verilmesine karar verildi.

6.1 Geriye Dönme Kararı Sonrası Ermenilerin Sevk ve İskanı

Ahmet İzzet Paşa hükümeti mütareke zamanında üzerinde İtilaf devletlerinin herhangi bir baskısı oluşmaması adına göç ettirilen Ermenilerin eskiden buldukları yerlerine geri dönmeleri için girişimde bulunarak 18 Ekim 1918 tarihinde ilgili bölgelere bir şifre göndererek uyulması gereken kuralları belirtti;¹⁷⁶

1. Savaş sebebiyle yerlerinin değişmesine karar verilen ve o dönem göç ettirilmiş Ermenilerden geri dönmek isteyenlere müsaade edilmesi kararlaştırıldı.
2. Bazı vilayetler ve Mutasarrıflıklar dahilinde araç ve dönecek olan Ermenilerin iaşelerinin yetersizliği göz önüne alındığından bu konularda eksiği olan bölgelere dönecek olan Ermenilerin haberleşme sonrasında iaşe, güvenlik gibi hususların sağlanmasının ardından göçleri gerçekleştirildi.
3. Bu karar devletin yararına olacak şekilde kararlaştırıldığından aksama veya bahanelere fırsat verilmeyecektir.

Bir diğer yandan 20 ve 21 Ekim 1918 tarihinde vilayetlere gönderilen bir başka yazıda, devletin çıkarları göz önüne alınarak kararlaştırılan geri dönme uygulamasında özen gösterilmesi istendi. Geri dönecek olanlara herhangi bir kötü muamele gösterilmemesi emval-i metrukeden olup boş kalan yerlere başka kişilerin yerleştirilmemesi belirtildi. Asker,

¹⁷⁶ Bakar, a.g.e., s. 170.

memur ve orada yaşayanlardan geçici olarak oturdukları mevcut yerlerinin derhal boşaltılması bildirildi. Buralara geri dönen Ermenilerden bazılarının yerleştirilmesi istenerek yapılan uygulamalar hakkında merkez sık sık bilgi istedi.¹⁷⁷

23 Ekim 1918 tarihinde de vilayetlere gönderilen tebligatta geri dönecek olan Ermenilerin güvenlikleri adına ne gibi konulara dikkat edilmesi gerektiği şu şekilde belirtildi;¹⁷⁸

1. Geri dönüş için ne kadar nüfusluk istek vardır ve bu ahali nerelidir
2. Geri dönecek olanların memleketlerine geri dönüp buralara iskan edilmeleri için bu bölgelerde yeteri kadar yerin olup olmadığının bilgisinin verilmesi istenmekteydi. Geri döneceklerinin yolculukları sırasında güvenliklerinin sağlanıp sağlanamayacağı ve bu kişilerinin miktarının ne olduğu konusunda bilgi verildikten sonra göç edecekleri
3. Yolculuk sırasında kabilelerin güvenliklerinin yerel yöneticiler tarafından sağlanarak, bu görevdeki askerin ve memurun güvenilir kişiler tarafından oluşturulması
4. Göç esnasında görevini kötüye kullanan kişilerin hakkında en ağır cezanın uygulanması için merkezin en hızlı şekilde bilgilendirilmesi istendi.

Savaş sebebiyle göç ettirilen Ermenilerin geri dönüşlerinin kararlaştırıldıktan sonra vilayetlerden konu ile ilgili uyulması gereken kurallar ve hassasiyetlerin belirtilmesinin ardından geri dönüşler başladı. Diyarbakir ve Bitlis vilayetlerine 22 Ekim 1918 tarihinde bir yazı yazılarak, Van'dan gönderilen Ermenilerin yollarda kalmamalarına ve iskanlarının çabuk bir şekilde gerçekleştirilmeleri bildirildi. Yenigün gazetesinin 24 Ekim 1918 tarihindeki bir yazısında da Ermenilerin geri dönüşlerinin başladığı haberi yer aldı.¹⁷⁹

¹⁷⁷ A.g.e., s. 171.

¹⁷⁸ A.g.e., s. 172.

¹⁷⁹ A.g.e., s. 171, 173.

Diyarbakir Vilayeti'ne 27 Ekim 1918'de gönderilen bir yazının içeriği de Bitlis'ten gelen Ermenilerin iskanlarının ne şekilde gerçekleştirileceğine yönelikti. Buna ek olarak Musul'dan Mardin'e gelenlerin de iskanları ile ilgili konular merkezden belirtildi.¹⁸⁰

Yenigün gazetesinin 28 Ekim 1918 tarihli sayısındaki bir habere göre 25000 kişinin eskiden buldukları yerlerine geri döndükleri ve bu esnada yapılan uygulamalardan bahsediliyordu. Habere göre yol güzergahlarındaki kalabalık ve vasıtaların yetersizliğine rağmen uygulamanın etkili şekilde yürütülerek 18000 kişiden fazla insanın iskan edildiği ve ayrıca 7000 kişinin de kendi imkanlarının doğrultusunda Karesi, Samsun, İzmit, Trabzon, Van, Yeniköy, Erzurum, Ayvalık, Sinob, Şile, Bursa, Ankara gibi bölgelere yerleştirildiği bilgisi verilmekteydi.¹⁸¹

Geri dönüş kararnamesi yayımlandıktan sonra Ermenilerden geri dönmek istemeyenlerin sevk edilmemesine de özen gösterilerek herhangi bir zorlama yapılmadı. Bu dönem her hafta yaşanan işe sorunundan ötürü sevk olmak istemeyenlerin de zorla sevk ettirmenin daha da büyük bir sorun haline geleceği düşünülerek sadece geri dönmek isteyen Ermenilerin sevk edilmesi merkez tarafından istendi.¹⁸²

Ermenilerin geri dönüş esnasında herhangi bir sorun yaşamaması ve geri dönüşün sorunsuz yaşanması için gayretler devam ediyordu. 5 Kasım 1918 tarihinde vilayetlere yine bu konu ile ilgili olarak bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda;¹⁸³

1. Geri dönecek Ermenilerin seyahat edebilmeleri için ihtiyaçları olan vesikanın hazırlanmasının uzun sürmesi sebebiyle sevk edilecek bu kişilerin vesikaya ihtiyaç duymaksızın trenlere bir liste tutularak bindirilerek seyahat edebilecekleri,

2. Ermenilere ekmezsiz kalması üzerine buldukları bölgelerde, yollarda ve güzergahlarda yetecek miktarda ekmeğin temin edilmesi,

¹⁸⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **a.g.e.**, s. 178.

¹⁸¹ Bakar, **a.g.e.**, s. 174.

¹⁸² **A.g.e.**, s. 175.

¹⁸³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **a.g.e.**, s. 181.

3. Geri dönecek olan Ermenilerin trenlerle yolculuk yapmaları için haftada iki defa tren tahsis edilmesi ve olabildiğince çok sayıda Ermeninin bu trenlere bindirilerek sevklerinin gerçekleştirilmesi,
4. Ermenilerinin yol masraflarının Harbiye tahsisatından sağlanması,
5. Zorla din değiştirenlerin de itinalı bir şekilde serbest bırakılmaları,
6. Sadece Konya'ya olmak üzere Ermeni cemaatine kilise tahsis edilmesi,
7. Ermenilerin sevk sırasında herhangi bir fenalık ile karşılaşmamları ve bu hususa özellikle dikkat edilmesi gibi konulara özen gösterilmesi istenmekteydi.

Bu dönem Ermenilerin sevk edilmelerine yönelik hazırlıklar ve sevkiyatlar devam ediyordu. 13 Kasım 1918 tarihinde vilayetlere gönderilen yazıda, sadece geri dönmek isteyen Ermenilerin sevkiyatına karar verilmesine rağmen, dönmek istemeyenlerin de sevk edildiğinin fark edilmesi üzerine bu konuda tekrar bir uyarı yapıldı. Bu uyarıya rağmen dönmek istemeyen Ermenilerin zorla sevk edilmesine yönelik bir uygulamada bulunan kişilerin sorumlu olacağı belirtildi. Sevk sebebiyle İstanbul'a gelen Ermenilerin hazırlanan baraka ve çadırların yanı sıra Ermeni kiliselerinde de kalmaktaydılar. Sevk kontrollü bir şekilde devam ederken Ermenilerin rahat sevk edilmesi adına çeşitli vilayetlere yazılar gönderildi. Diyarbakır vilayetine gönderilen benzer bir yazıda geri dönmek isteyen Ermenilerin trenle gönderilmesi ve yola çıkmadan önce gidecekleri yerlerdeki ihtiyaçların sağlanması ve bu zamana kadar orada yardıma muhtaç olan Ermenilerin ihtiyaçlarının giderilmesi istenmekte ve iaşelerinin de Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanmasına yönelik bilgi verildi.¹⁸⁴

Ermenilerin geri dönmeleri sırasında alınması gereken önlemler her geçen gün vilayetlere tekrar bildiriliyor ve konu ile ilgili detaylar aktarılıyordu. Zor durumda olan Ermenilere yardım edilmesi, yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması ve güvenlikleri önemli konulardı. Bu konular hakkında ilgili vilayetlere sık sık yazılar gönderilmekte ve gerekli

¹⁸⁴ Bakar, a.g.e., s. 177-178.

sevkiyat araçlarının fiziki koşullarını gözetmeksizin Ermenileri istasyonlara toplayarak burada yığılmalar yaşandığı ve bunun beraberinde sorunlar meydana geldiği gözlemlendi ve ilgili vilayetler daha hassas olmaları konusunda uyarıldı. Çeşitli zorluklara rağmen bu tarihlere kadar yaklaşık 60.343 Rum ve Ermeni'nin geri döndüğü ve iskanlarının gerçekleştiği çeşitli kaynaklarda ifade edilmekteydi.¹⁸⁸

Sevk sırasında yaşanan aksaklıkların araştırılması adına bir komisyon kurularak araştırmalara Konya'dan başlandı. Bu heyet İskan-ı Muhacirin Müdürü Sabri Bey başkanlığında, Mülkiye Müfettişi olan Rafet ve Celal Beylerin dışında Ermeni ve Rum Patrikhanesinden de temsilcilerden oluşmaktaydı.¹⁸⁹

Sevk sırasında çocuk ve kadınların durumu da ayrıca düşünülerek 9 Ocak 1919 tarihinde Canik Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda Ermeni kadın, çocuk ve hastaların sevkine araç ile yapılmasına dikkat edilmesi konusuna dikkat çekildi.¹⁹⁰

Mart ayının ikinci haftasına gelindiğinde toplamda 101.747 Ermeni'nin memleketlerine döndüğü söylenmektedir. 28 Nisan 1919 tarihinde yayınlanan İleri gazetesine göre bu tarihe kadar olan sevklerin sonucunda 270.165 Ermeni ve Rum muhacirin sevklerinin gerçekleştiği ve iskanlarının yapıldığı belirtilmişti. 3 Şubat 1920 tarihli bir gazetenin haberinde Muhacirin Müdüriyeti'nin raporuna göre hükümetin gayretleri sonucunda toplam 335.883 Ermeni ve Rum muhacirin sevkleri gerçekleşmiştir.¹⁹¹

Bu zamana kadar geri dönecek olan Ermenilerin sevk ve iskanlarına yönelik yapılan faaliyetleri genel olarak inceleyecek olursak;¹⁹²

1. Mersin'de bulunan Ermenin kilisesi ve mallarının Adana'dan dönen Maraş Ermeni Rahibi ve diğer ileri gelenlerden 10 kişiye geri verildi.

¹⁸⁸ **A.g.e.**, s. 180, 183.

¹⁸⁹ **A.g.e.**, s. 184.

¹⁹⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **a.g.e.**, s. 202

¹⁹¹ Bakar, **a.g.e.**, s. 188, 192, 195.

¹⁹² **A.g.e.**, s. 189-190.

2. Ankara'nın dışında bulunan ve o dönem Kırmızı Manastır adıyla anılan yer Ermeni cemaatine iade edilerek geri verilen malların sayımı da yapıldı.
3. Ankara'da bulunan ve Emval-i Metruke Komisyonu'nun elinde olan mallar eksiksiz olarak geri iade edildi.
4. Trabzon'daki Ermeni kilisesi boşaltıldı.
5. Konya'ya Arap, Rum ve Ermeni ailelerin masraflarının giderilmesi adına 2.000.000 kuruş para gönderildi.
6. Yalova'ya dönen ve sayıları 313 kadar olan Ermeni'ye 3570 kilo tohumluk buğday, 1530 kilo arpa ve yemeklik 1104 kilo buğday verildi. Bunun dışında 70 yatak ve yorgan takım olarak Ermenilere verildi.
7. Yalova kazasında bulunan Ermeniler tarafından merkeze gönderilen 26 Ocak 1919 tarihli bir telgrafta, yolculuk esnasındaki gayret ve iyi niyetten dolayı teşekkür edildi.
8. Ankara vilayetinde Müslüman ailelerin yanında bulunan Ermeni yetimlerinin kendi aileleri veya cemaatlerine iadeleri için gerekli girişimler sağlandı.
9. Sivas'ta bulunan Ermeni çocuklarının da ailelerine veya cemaatlerine iade edildiği ve kimsesi olmayanların da cemaatleri kabul etmediği takdirde himayelerine devam edildi.
10. Van'da 65 yetim özel bir evde bakımlarına devam edildi.
11. Urfa kurasından livaya gelen kadın ve çocuklar Ermeni cemaatlerine ve Amerikan Darüleytamına ve Ermeni yetimhanelerine yerleştirilip bir kısmı da akrabalarına teslim edildi. Ancak yetimhane teşkilatlanmasındaki zayıflıklar sebebiyle o dönem için buldukları yerlerde kaldılar.

Bu dönem çeşitli bölgelerde bulunan Ermenilerden büyük bir çoğunluğu geri dönmek için yola koyuldular. Geri dönmek için sergiledikleri istek göz önüne alınırsa Ermenilere yönelik bahsedilen katliamların gerçeği yansıtmadığını söylenebilir. Eğer bu gibi kötü olaylar yaşanmış olsaydı Ermeniler dönmek istemezdi. 10 Ekim 1919 tarihli General

Harbord'a ait raporda da Ermenilerin herhangi bir korku yaşamadan eski yerlerine döndükleri ve Türkler tarafından hiçbir müdahalenin olmadığı belirtilmiştir.¹⁹³

Daha önceden Anadolu dışına çıkartılan Ermenilerin bir kısmının geri döndüğü görülmektedir. Diğer geri dönmek istemeyen Ermenilerin büyük bir kısmının da Amerika ve Fransa başta olmak üzere Güney Amerika ülkeleri, Avusturalya, Hindistan, İran ve Rusya gibi ülkelere gittikleri gözlemlenmiştir. Bu diğer ülkelere giden Ermenilerin, eski yerlerine geri dönen Ermenilerin ve savaş döneminde İtilaf Devletleri'nin adına savaşıp hayatını kaybedenlerin sayıları incelendiği zaman 1915 tarihi öncesindeki Ermeni nüfusunun sayılarıyla benzerlik göstermektedir. Bu veri bize Ermeni nüfusuna yönelik saldırılar sonucu büyük kayıpların verildiği iddiasının doğru olmadığını göstermektedir. Diğer ülkelere göç edenlerin sayılarına bakıldığı zaman Ermeni nüfusunun öldürülmediği ve 1918 yılında hala hayatta oldukları söylenebilir. Osmanlı limanlarından Amerika ve diğer devletlere giden gemilerin yolcu listelerine göre ciddi oranda Ermeni nüfusu diğer ülkelere göç ettiği bilgisi yer almaktadır. Bu sayılar incelendiği takdirde şöyle bir tablo oluşmaktadır;¹⁹⁴

Rusya	1914-1918 yılları arasında	350.000
İran	1914-1918 yılları arasında	40.000
ABD	1900-1918 yılları arasında	65.000
Avusturalya	1915-1918 yılları arasında	30.000
Hindistan	1915-1918 yılları arasında	7.000
Arjantin	1915-1918 yılları arasında	6.000
Fransa	1914-1920 yılları arasında	100.000

¹⁹³ Ata, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁹⁴ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s. 107-108.

Diğer ülkeler	1914-1918 yılları arasında	50.000
İtilaf askeri olarak ölenler	1914-1918 yılları arasında	200.000
Osmanlı topraklarında	1918 yılında yaşayanlar	644.900
TOPLAM		1.492.900

6.2 Geri Dönen Ermenilerin Sevk Masrafları

Osmanlı Devleti savaş döneminde çeşitli sebeplerle göç ettirdiği Ermenilerin masrafları için bir ödenek ayırmıştı. Bu ödenekten artan paranın geri dönecek olan Ermenilerden yardıma muhtaç olanları için kullanılmasına karar verildi. Ermenilerin yol ve yemek masraflarının bu ödenekten karşılandığı ve Osmanlı Devleti'nin yer değiştirme politikasını rastgele değil bir sistem içinde gerçekleştirdiği görülmektedir.¹⁹⁵

1918 yılının yaz ayı ile birlikte geri dönecek olan Ermeniler ile ilgili ciddi değerlendirmeler yapılmaya başlandı. Bu değerlendirmeler sonucu meclisin açılması ile birlikte yaklaşık 2.000.000 liralık bir tahsisat talep edileceği söz konusuydu. Ayrıca göç edecek olanlardan durumu iyi olanların yakın yerlere kendi imkanları ile gitmelerine müsaade edilecekti.¹⁹⁶

Geri dönüş kararının ardından hükümet yol ve iâşe masraflarını ilgili bölgelere gönderme kararı aldı. Bu karar doğrultusunda Konya vilayetine 900.000 kuruş, Musul vilayetine de 500.000 kuruş Seferberlik Tahsisatı'ndan gönderildi. Van vilayetine de 6 Kasım 1918 tarihinde de Ermeni iâşesi adına 200.000 kuruş para gönderildi. 14 Kasım 1918 tarihinde Konya'ya ilave olarak 2.000.000 kuruşun daha gönderileceği bildirildi. Bu tarihlerde Ma'muretü'l-aziz vilayetine buradaki Ermeni yetimlerinin giderleri için 100.000 kuruş gönderildiği ve daha sonra buna ek olarak 400.000 kuruş daha gönderileceği yazıldı. Bu vilayetlerin dışında Sivas vilayetine de 2.000.000 kuruşluk ödeneğin Seferberlik

¹⁹⁵ Ata, a.g.e., s. 55.

¹⁹⁶ Bakar, a.g.e., s. 196-197.

Tahsisatı'ndan gönderildiği ve bu paranın Ermenilerin ihtiyaçları için kullanılması gerektiği belirtildi.¹⁹⁷

9 Aralık 1918 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara yazılan bir telgraf ile Ermenilerin geri dönüşleri esnasında yardıma muhtaç olanlar için yapılacak iaşe yardımı ve yol masraflarının detayları ve dikkat edilmesi gereken konular belirtildi. Bu konular genel olarak; her ailenin memleketlerine dönene kadar gerek duydukları yol masraflarının ne olduğu, hükümetin izni olmadan bulunduğu yerden ayrılanlara ödenek verilmemesi, mali durumu yerinde olanlara ve memleketleri dışında bir yere gitmek isteyenlere ödenek verilmemesi yönündeydi.¹⁹⁸

16 Aralık 1918 tarihinde Diyarbakir vilayeti acil ihtiyaçlar sebebiyle 10.000 lira merkezden talep etse de ilk olarak 200.000 kuruş gönderilerek ilave miktarın da ayrılacağı belirtildi. 22 Aralık 1918 tarihinde Sadaret'ten Maliye Nezaretine talimat vererek 1919 bütçesinin 50.000.000 kuruşluk bir ödenek ayrılmasını istedi.¹⁹⁹

İlgili vilayet ve bölgelere gerekli paralar gönderilmeye devam etmekte ve bu bağlamda 15 Ocak 1919 tarihinde Ermenilerin sevk ve iaşe masraflarının sağlanması adına Dahiliye Nezaretinden Mardin Mutasarrıflığına bir yazı gönderilerek 10.000 liralık bir havalenin yapıldığı bilgisi aktarıldı.²⁰⁰ 16 Ocak tarihinde de Konya Vilayeti ile Eskişehir ve İzmir Mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda yardıma muhtaç olup kendi memleketine gitmek isteyen Ermenilere gerekli yardımın yapılması istendi.²⁰¹

Dahiliye Nezareti geri dönecek olan Ermenilerin sevk ve iskanı için ek ödenek talep etmiş ve bu talebi sonucunda 20 Şubat 1919 tarihinde 50.000.000 kuruşluk bir para kullanılmak üzere ilave edildiği bildirildi. 11 Mart tarihinde de vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda Seferberlik Tahsisatı'na son verilerek bundan sonra harcamaların

¹⁹⁷ **A.g.e.**, s. 197-198.

¹⁹⁸ **A.g.e.**, s. 198.

¹⁹⁹ **A.g.e.**, s 198-199.

²⁰⁰ **BOA**, DH. ŞFR., 95/124.

²⁰¹ **BOA**, DH. ŞFR., 95/137.

Muhacirin Tahsisatı'ndan yapılacağı bildirildi ve tüm vilayetler harcamaların dikkatli yapılması aksi takdirde ödeneğin tükenerek zor durumların yaşanabileceği uyarısı yapıldı.²⁰²

6 Nisan 1919 tarihinde de Muş bölgesinde bulunan Ermeni çocukları ve geri dönecek diğer Ermenilerin masraflarının karşılanıp sevk hızı bir şekilde gerçekleştirilmesinin yanı sıra sevk sırasındaki masrafların da Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılanması istenmekteydi.²⁰³

Osmanlı Devleti'nin geri dönmek isteyen Ermenilerden yardıma muhtaç olanları kendi hallerine bırakmayıp azami bir gayret ile yardım edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

6.3 Geri Dönen Ermenilerin Mallarının Geri Verilmesi

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra hükümetin en çok mesai harcadığı konulardan biri de savaş döneminde yerleri değiştirilen ve sonra da geri dönen Ermenilerin mallarının geri verilmesi konusu oldu. Bu noktada evlerin boşaltılması ve buraları boşaltan kişilerin de açıkta kalması söz konusuydu. Diğer yandan Ermenilerin bir kısmının geri dönmüş olmasına rağmen evlerden bazılarının henüz boşaltılmamasıydı.²⁰⁴ Bu konuyla ilgili olarak 21 Kasım 1918 tarihinde Bursa vilayetine gönderilen yazıda Pazarköy ve Gemlik civarına dönen Ermenilerin mallarının teslim edilmediği ve bu konu ile ilgili araştırmaların yapıp bilgi verilmesi istenmekteydi.²⁰⁵

Bu tarihlerde garip bir olay da Eskişehir'de yaşandı. Kendisini muhtarmış gibi tanıtan Agop Arslanyan isimli bir Ermeni, gelen Ermenilerden evler için para istediği ve daha önceden de bir takım yolsuzluklara karıştığı gerekçesiyle hakkında kanuni işlemin yapılması bildirilmekteydi.²⁰⁶

²⁰² Bakar, a.g.e., s. 199.

²⁰³ BOA, DH. ŞFR., 98/59.

²⁰⁴ Bakar, a.g.e., s. 200-201.

²⁰⁵ BOA, DH. ŞFR., 93/230.

²⁰⁶ BOA, DH. ŞFR., 93/231.

26 Kasım 1918 tarihinde bir heyet oluşturulması kararlaştırıldı. Bu heyetin başkanlığını Adliye Nezareti Müsteşarı Yusuf Kemal Bey yapacaktı. Bu heyetin görevi emval-i menkule ve gayri menkulenin iadesine yönelik bir kanunun hazırlanmasıydı.²⁰⁷

Hükümet, 1919 yılından itibaren, Ermenilerin İskanı ve mallarının geri iadesine yönelik çalışmalarını arttırdı. Geri dönen Ermenilerin mallarını büyük ölçüde iade eden hükümet 1919 yılı şubat ayında malların tamamına yakınına sahiplerine verdi. Mart ayında ise 232.679 kişiye mallarının tamamı geri verildi. Sadece malları geri verilmemekte aynı zamanda yardıma muhtaç olanlara da yatak, yorgan ve bazı malzemeler ile yevmiyeler de verildi. Malların geri verilme süreci tüm hızıyla devam ederken bir yandan da eskiden olduğu gibi tarlalarında olan bazı ürünlerin ne olacağı konusundaki kararı da Ermenilere bıraktı. Bunlara ek olarak da 1918, 1919, 1920 yıllarına ait vergi borçları da silindi.²⁰⁸ Savaş döneminde göç ettirilecekleri sırada mallarının satışı gerçekleşmiş olanların da paralarının eksiksiz olarak şahıslara verilmesine yönelik açıklama yapıldı.²⁰⁹

Bu dönem geriye dönen Ermenilere mallarının geri verilmesi konusunda zaman zaman aksaklık da yaşandı. 25 Ocak 1919 tarihinde Eskişehir mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Ermenilerin mallarının henüz tam olarak iade edilmemesinden kaynaklı bir sorunun yaşandığı duyumu alındığı belirtilmekteydi. Bu sorun beraberinde yiyecek problemini de getirmekteydi. Bu aksaklıkların derhal giderilerek mal sahiplerine mallarının iadesi konusunun geciktirilmemesi istenmekteydi.²¹⁰

Geri dönen Ermenilerin savaş döneminde bıraktıkları malların kendilerine iadesi gibi konular ile alakalı olarak hazırlanan kararnamenin uygulanması sırasında zorlukların yaşanmaması adına bu malların başkalarının eline geçmemesine ve karışıklık yaşanmamasına dikkat edilmesi ve bu konunun önemi vurgulanarak vilayet ve mutasarrıflıklardan azami derecede özen gösterilmesi istendi.²¹¹ Ma'muretü'l-aziz vilayetine

²⁰⁷ Bakar, **a.g.e.**, s. 203.

²⁰⁸ Ata, **a.g.e.**, s. 56-57.

²⁰⁹ Bakar, **a.g.e.**, s. 203-204.

²¹⁰ **BOA**, DH. ŞFR., 95/226.

²¹¹ **BOA**, DH. ŞFR., 96/195.

de 2 Mart 1919 tarihinde bir yazı gönderilerek önceden buldukları yerlere geri dönen kişilere emval-i metrukelerinin geri verilmesi istendi.²¹²

Malların Ermenilere geri verilmesine yönelik çalışmalar sırasında yaşanan bir başka problem de İngiliz Yüksek Komiserliği'nin müdahale etmesiydi. Geride kalan malların iadesini Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmanın bir yolu olarak gören Komiserlik bu durumu sık sık kullandı. İngiliz Yüksek Komiserliği'nde kurulan Ermeni ve Rum şubelerinin desteği neticesinde kötü uygulamalar yaşandı.²¹³ Tartışmalı olan mallar hükümet tarafından soruşturularak Ermenilerin haklı olması gibi durumlarda derhal malın iadesini sahibine yapmıştır. İngiliz Yüksek Komiserliği Mart 1919'da bir olaya daha müdahale ederek muhtıra vermiş ve bazı mallara el konularak malların iadesine karar verildi.²¹⁴

Malların iadesine hızla devam edildiği günlerde, 25 Mart 1919 tarihinde Viktoria Stepanyan adlı birinin Samsun'da kendisine ait olduğunu belirttiği bahçeli bir ev ve iki dükkan araştırmalar sonucu bu şahsa geri verildi. Bu dönem bir başka olay da Karahisar-ı Sahib'te gerçekleşti. Hükümete borcu olduğu iddiasıyla Ohannes Kalpakçıyan isimli bir Ermeni'nin evi ve dükkanının 55.000 kuruşa satılması sebebiyle kendisine teslim edilmediği ve ailecek zor durumda kaldığını belirtiliyordu. Bu konuyla ilgili olarak Mutasarrıflık da konunun Maliye Nezareti ile yazışma aşamasında olduğunu Dahiliye Nezaretine bildirdi.²¹⁵ Bir başka karışıklık da Dr. M. Atunyan tarafından yapılan şikayet ile ortaya çıktı. Kendisinin iddiasına göre Bilecik'te olan hanesinde bazı eşyaların kayıp olduğunu belirtti. Bunun üzerine yapılan araştırmalar doğrultusunda icar bedelini ödeyerek bir dönem evde ikamet eden Rıfat Bey'in görüşüne başvuruldu.²¹⁶

Nisan 1919 tarihine gelindiğinde Dahiliye Nezareti'nin isteği üzerine Ankara vilayeti geri dönen Ermeniler ile ilgili bazı bilgiler aktarmaktaydı. Geri dönenlere emlaklarının eksiksiz olarak verilmesinin yanında arazi ekili olanlara da icarları teslim edildiği bildirildi. 20 yaşından küçük ve Müslümanların yanında olan kadınların tartışmasız olarak kendi

²¹² Bakar, **a.g.e.**, s. 205.

²¹³ Ata, **a.g.e.**, s. 57.

²¹⁴ Bakar, **a.g.e.**, s. 205.

²¹⁵ **A.g.e.**, s. 205-206.

²¹⁶ **A.g.e.**, s. 206.

cemaatlerine iade edildiği, 20 yaşından büyük olanların da serbest bırakıldığı söylenmekteydi. Ayrıca iaşelerin eksiksiz dağıtıldığı ve çiftçiler için gönderilen tohumlukların yarıya yakını Ermeni köylerinden 17 tanesine dağıtıldığı belirtilmişti.²¹⁷

Bazı şüpheli müracaatlar için de İngilizlerin baskısı ile komisyonlar kurulmuş ve bu komisyonlar çeşitli yerlerde incelemelerde bulunmuşlardır.²¹⁸

Geri dönen Ermenilerin mallarının teslim edildiği dönemde bir diğer konu da geri dönmeyen Ermenilerin mallarıydı. Bu konuyla ilgili Trabzon vilayetinden merkeze bir yazı gönderilerek geri dönmemiş olan Ermeni mallarının yetimler için kullanılması adına başvuruda bulunduğu bu konu ile ilgili olarak ne yapılması gerektiğinin bilgisi istendi.²¹⁹ Bu konuya cevap olarak Dahiliye Nezareti bu konunun Meclis-i Vükela'da konuşulduğunu belirterek herhangi bir karar çıkana kadar bir işlem yapılmamasını istedi.²²⁰

Bu dönem Bolu'da bulunan Ermeni mahallesinden olan İstapan adındaki bir Ermeni'nin savaş döneminde evini panik ile darüleytama terk ettiğini belirtmesinin ardından ev kendisine teslim edildi. Diyarbakır valiliğinden de Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Bogos adındaki birine ait bir emval-i metrukenin karakol olarak kullanıldığı fakat şahsın ölmesinin ardından ortaya çıkan oğluna binanın hemen teslim edildiği belirtildi. Ayrıca şahsa kira için 3140 kuruşluk bir ödemenin gönderilmesi isteniyordu.²²¹ Savaş sırasında Suriye tarafına göç ettirilmiş olan Mardiros Sarıyan adındaki bir kişinin geri dönüş kararı ardından geri döndüğünde fabrikalarının gasp edildiğini iddia etmiştir. Bunun üzerine yapılan araştırmalar sonucunda İzmirli tüccarlar tarafından gaspın gerçekleştiği ve doğrulandığı tespit edildi. 1.400.000 liradan fazla zararı olan Mardiros Sarıyan için Divan-ı Harb'in bu davaya bakmak için İzmir'e gönderilmesi ve İzmirli tüccarların mallarına haciz konulması karar bağlandı.²²²

²¹⁷ **A.g.e.**, s. 191.

²¹⁸ **A.g.e.**, s. 207-208.

²¹⁹ **BOA**, DH. KMS, 54-2/45, lef 1.

²²⁰ **BOA**, DH. KMS, 54-2/45, lef2/1.

²²¹ Bakar, **a.g.e.**, s. 209.

²²² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü **a.g.e.**, 250-251-252.

Emval-i Metruke meselesi 8 Ocak 1920 tarihinde 33 maddelik bir kanun çerçevesinde sonuca bağlandı. Bu konun ile olası bütün sorunların çözüme kavuşması hedeflendi. Bu kanun içeriğinde bütün malların sahiplerine geri verilmesi veya ödemelerinin yapılması gibi konular ayrı ayrı ele alınmaktaydı. Bunların yanı sıra geri dönen Ermenilerin ilk başta ekonomik sıkıntı çekecekleri öngörüldü ve buna bağlı olarak da kendilerine vergi muafiyeti getirildi.²²³

Hükümetin yoğun uğraş ve gayretleri sonucunda Ermenilere geride bıraktıkları mallar büyük oranda teslim edildiği görülmektedir. Malların geri verilmesinin yanı sıra savaş döneminde mallarını satmış olanların da aldıkları parayı geri ödemeleri sonucunda malları geri verildi. Bu dönem yaşanan karışıklıkların da titizlikle çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı gerçeğinin göz ardı edilemeyeceğini belirtmek gerekir.

²²³ Bakar, a.g.e., s. 211.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı devam ederken zorunlu olarak aldığı bir karar olan sevk ve iskanın yani tehcirin sonucunda büyük bir göç hareketi ortaya çıktı. Elbette bu kadar büyük grupların yer değiştirmesi o dönemin şartları göz önüne alındığı zaman sanıldığı kadar kolay olmadı. Yapılan incelemeler doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin göç ettirilen Ermenilerin tüm ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yoğun çabalar harcadığı rahatlıkla söylenebilir. Ermenilerin iskan ve iaşelerini, yollarda karşılaşacakları kötü muamelelere ayrıca Ermeni çocuklarına ve kadınlarına yönelik kapsamlı önlemler aldığı görülmektedir. Hatta yer değiştirme kararı ile yerlerini terk eden Ermenilerin taşınmaz mallarına yönelik uygulamalara da değinerek, bu malların telef edilmemesi veya gasp, yağma gibi kötü muamelelerden uzak tutulması amaçlandı. Tüm bunların doğrultusunda Ermenilerin sevki olayına dönemin hükümetinin nasıl baktığı açıkça görülebilir.

Elbette bu göç hareketinin yarattığı bazı kötü durumlar meydana geldi. Ancak bu kötü durumların da savaş dönemi çerçevesinde incelenmesi doğru olacaktır. Zira bu kötü durumlardan etkilenenler sadece Ermeniler değildir. Müslüman halk da dönemin ağır şartlarının getirdiği olumsuzlukları yaşamışlardır. Bu şartların getirdiği ölümlere hem Ermeniler hem de Müslümanlar maruz kaldılar.

Osmanlı Devleti'nin aldığı tüm önlemlere rağmen kötü niyetli kişilerce bazı istenmeyen olaylar yaşandı. Zor şartlar altında gerçekleştirilen göç hareketi, kötü muamelelere maruz kalan Ermeniler için daha da zor bir hale geldi. Ancak Osmanlı Devleti bu konuda da uygulamalar ortaya koyarak, Ermenilere karşı kötü muamelede bulunan çeşitli görevlerdeki kişileri ve halktan kişileri yargılama yoluna giderek yapılanlar doğrultusunda en ağır cezayı almalarını sağlamıştır.

Yıllardır tarihin bu dönemi sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti suçlanmış ve bazı ülkeler tarafından asılsız iddialar ile itham edilmiştir. Sözde soykırım yapıldığı iddialarıyla Türkiye Cumhuriyetine ve Türk halkına yakışsız söylemler üretilmiştir. Tüm bu iddialar bir Türk genci olarak beni de araştırmaya teşvik etti. Yabancı devletlerin sözde Ermeni soykırımı iddialarına ve soykırım kelimesinin anlamı çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin aldığı

önlemleri çalışmamda inceleyerek dönemin şartları doğrultusunda devletin elinden geleni yapmaya gayret ettiğini görebiliriz. Soykırım amacı olan bir devletin o dönem Anadolu'da yaşayan tüm Ermenileri değil de neden sadece bazı grupları göç ettirdi? Sevk olunan Ermenilerin mallarını kayıt altına alma veya bazı malların satışını gerçekleştirerek paranın kişi adına kayıt edilmesi uygulamasına neden gidildi? Sevk edilen Ermenilere ağır savaş koşullarında yiyecek yardımı neden yapıldı? Bu soruları daha uzatmak mümkündür. Bu sorulara genel olarak bir cevap vermek gerekirse; Osmanlı Devleti göç ettirdiği Ermenileri yok saymamış ve kendi kaderlerine terk etmemiştir diyebiliriz. Tüm bu veriler ışığında 1915 tarihinde alınan sevk kararının soykırımdan uzak bir düşünce olduğu son derece açıktır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri 2. Şube (DH. EUM. 2. Şb.)

Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR.)

II. SÜRELİ YAYINLAR

Belleten

III. KİTAPLAR

AKGÜNDÜZ, Ahmed, ÖZTÜRK, Said, KARA, Recep, **Sorularla Ermeni Meselesi**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2008.

ATA, Ferudun, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

ATNUR, İbrahim Ethem, **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005.

BAKAR, Bülent, **Ermeni Tehciri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009.

BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara, 1995.

BAŞYURT, Erhan, **Ermeni Evlatlıklar Saklı Kalmış Hayatlar**, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2006.

BİLGİ, Nejdet, **Yozgat Ermeni Tehciri Davası**, Kitabevi, İstanbul, 2006.

ÇİÇEK, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.

GENEL KURMAY BAŞKANLIĞI, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt 1,5,8, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2005.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2014.

_____, **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2012.

KARACA, Taha Niyazi, **Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat’ta Türk Ermeni İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

ÖZDEMİR, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

IV. MAKALELER

ARI, Kemal, “*Birinci Dünya Savaşı ’nda Ermeni Emval-i Metrukesi ’ne İlişkin Alınan Önlemler ve Uygulamalar*”, 100. Yılında 1. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Budapeşte, 2014.

BABACAN, Hasan, “*Ermeni Dul ve Yetimleri ile Osmanlı Devleti ’nin Bunlara Karşı Takip Ettiği Politikalar*”, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007.

BAKIRCI, Elif, “*Birinci Dünya Savaşı Dönemi ve Salgın Hastalıklardan Ölümler*”, Millet-i Sadıka Ermeniler, Ankara, 2013.

DAĞCI, Mehtap, “*Osmanlının Son Dönemlerinde Devlet-Toplum Arasındaki İnsani Boyut: Osmanlı Devleti ’nin Ermeni Yetimlerine Karşı Tutumu*”, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007.

GÜNAY, Nejla, “*Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytin Ermenilerinin Tehciri*”, Belleten, Sayı: 267, C. 73, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

TAŞLIÇAY, Duygu Başak, “*1915 Sonrası Ermeni Tehcir Yargılamaları*”, Millet-i Sadıka Ermeniler, Ankara, 2013.

V. TEZLER

HOCAOĞLU, Mustafa Celalettin, **Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları (1915)**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2006.